

Nov. 1965

និវេទន៍

បៀតពេសិត

ឈ្មោះឈ្មោះ

សម្តេចនាយករដ្ឋមន្ត្រី ក្រសួងយុត្តិធម៌
ក្រសួងយុត្តិធម៌

ប្រធាននាយកដ្ឋានយុត្តិធម៌

ឈ្មោះឈ្មោះ

(ឈ្មោះ ឈ្មោះ)

เรื่อง

เข็ดเตล็ด

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาต่อราชเสาวนิตย์
ที่ทรงไว้ยังไม่เคยพิมพ์

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาธรรมวรญาณกสมณศรี

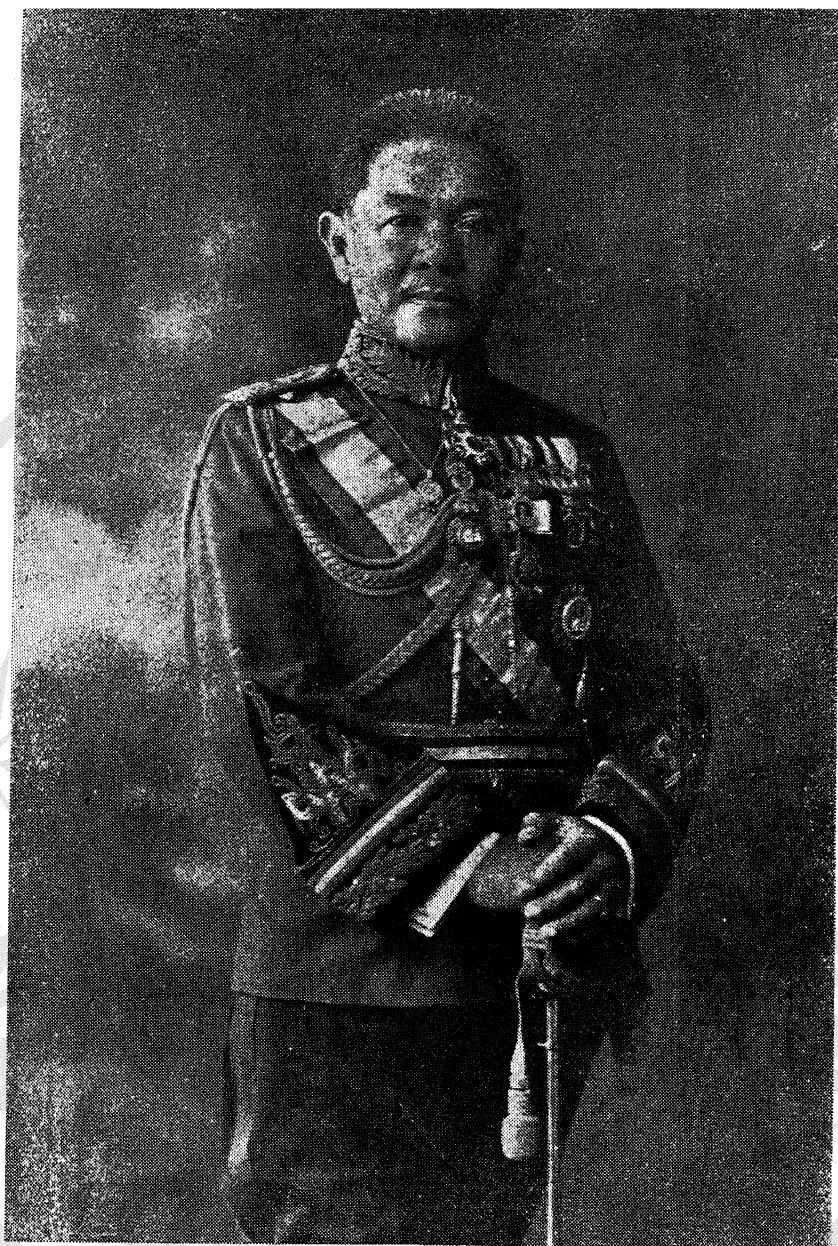
(ทองดี โชติกเสถียร)

วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๐

คำรำลึกคุณ

บุตรธิดา ผู้เป็นเจ้าภาพในงาน พระราชทานเพลิงศพ
พระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี ขอขอบพระคุณอย่าง
สูงยิ่ง แก่ หม่อมเจ้าหญิง พูนพิสมัย ดิศกุล พระ
ธิดาในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ได้ทรงเอื้อ
เฟื้อคัดเลือกพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้าปิณฑาภิบาล อันเป็นสมบัติมีค่าของตระกูล มา
ประทาน สำหรับแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หาก
คุณพ่อ มีญานวิถิใด ๆ ที่จะทราบได้แล้ว คงจะเป็นสุข
โสมนัสในพระกรุณาเป็นที่สุด

อนึ่ง บุตรธิดาผู้เป็นเจ้าภาพทุกคน รู้สึกในความ
กรุณาและไม่ตรีจิตต์ของท่านผู้มีเกียรติทุกท่าน ที่ได้
สละเวลามาในงานแสดงความกตัญญูครั้งสำคัญของบุตร-
ธิดาครั้งนี้ ซึ่งนอกจากจะเป็นการแสดงอริยาศรัยต่อ
คุณพ่อผู้ล่วงลับไปแล้ว ยังเป็นการแสดงซึ่งถึงความเป็น
เพื่อนร่วมทุกข์ ในยามวิบโยคใหญ่หลวงไปด้วย เจ้าภาพ
จึงขออารักพระคุณไว้ ณ ดวงใจโดยมิรู้ลืม.

พระยาธรรมจรรยา ^{ขุน}กุศลมนตรี (ทองดี โชติกเสถียร)
มหาเสวกโท และ นายพันตรี แห่งกรมทหาร
มหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชองครักษ์พิเศษ
(รูปนี้ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗)

ประวัติย่อ
พระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี
(ทองดี ไชติกเสถียร)

— ๑ —
ประวัติเบื้องต้น

พระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี เกิดเมื่อวันที่ ๓๐
มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑ (วันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๒ ค่ำ ปี
มะเมีย) เป็นปีที่ ๘ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เป็นบุตรคนที่ ๕ ของพระยาไธยการาชเศรษฐี
(เถียน ไชติกเสถียร) กับคุณหญิงดุ่น ไธยการาชเศรษฐี

๑.พี่น้องร่วมบิดามารดาของพระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรี มีดังนี้

๑. พระยาทิพโกษา (โต ไชติกเสถียร) ถึงแก่กรรมแล้ว.
๒. เจ้าหมื่นเสมอใจราช (จ. ไชติกเสถียร) ถึงแก่กรรมแล้ว.
๓. เจ้าจอมเหรียญ ในรัชกาลที่ ๕ ถึงแก่กรรมแล้ว.
๔. ตัวพระยาธรรมจรรยาอนุกรมมนตรีเอง.
๕. พระยาวิสุทธสาครดิษฐ์ (สาธ ไชติกเสถียร).

พระยาไธยการาชเศรษฐี ผู้บิดา มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในคลองสวนพลู
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้สมรสกับท่านสิ้นชวบ้านลานตาอฟ้า ใน
จังหวัดนครราชสีมา ตอนปลายรัชกาลที่ ๓ แล้วลงมาตั้งทำการค้าขายอยู่

เกิด ณ แพนบ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา ได้ปากคลองโองช้าง
ข้างวัดบพิตรพิมุข.

ถวายตัว

บุตรธิดาทุกคนของพระยาโชฎีกาฯ เศรษฐี เพียงแต่พอ
จะนำไปไหนมาไหนได้ เป็นต้องติดตามบิดามารดาเข้าเฝ้า
นอกออกในเสมอ เหตุนี้ เจ้านายพระบรมวงศ์เชอชน ๔ วัน
กลางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จึงทรงยกย่องพระ
ยาธรรมจรรยาฯ เทียบว่าเป็นวันเดียวกับพระองค์ท่าน มี
สมเด็จพระยาเทววงษ์ฯ (ซึ่งเป็นสหชาติกัน) สมเด็จพระ
กรมพระยาดำรงฯ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ กรม
หลวงสรรพศาสตร์ฯ และกรมหลวงสรรพสิทธิฯ เป็นต้น
ด้วยได้ทรงคบหาวิสาสะเห็นกันมาแต่เด็กด้วยกัน.

ในกรุงเทพฯ ที่บ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา ข้างวัดบพิตรพิมุข มีโรงสินค้า
อยู่สองฝั่งคลองตลิ่งกรุงเทพฯ (เหนือ) ตอนปากคลอง ด้วยการอาชีพมั่งคั่ง
สมบูรณ์มีชื่อเสียง และได้ช่วยเหลือราชการแผ่นดินด้วยความจงรักภักดี
เป็นอันมาก จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนนางในตำแหน่งข้าราชการ
การสังกัดกรมท่าซ้าย เป็นที่ขุนสมุทโกลร หลวงภาษีวิเศษ พระพิบูลย์
พัฒนากร เป็นลำดับมา ในรัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ช่วยราชการคลัง
ในหอรัษฎากรพิพัฒน์ ในเรื่องภาษีอากร แลเงินรายได้ของแผ่นดิน ได้เป็น
ที่พระยารัตนาธิเบศร์ เมื่อออกจากราชการ โปรดให้เป็นพระยาโชฎีกาฯ
เศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้ายต่อไป ส่วนคุณหญิงส่น ก็ได้เป็นที่ทรงสนิทสนม
ไว้ข้างพระทัยในสมเด็จพระศรีสุทธรัตนราชประยูร และสมเด็จพระ
เทพศิรินทราบรมราชินีเป็นอย่างยิ่ง.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จขึ้นเสวย
 ราชย์ก่อนทรงบรรพตฤๅณณ พระยาธรรมจรรยาฯ มี
 อายุเพียง ๓๐ ชวบ บิดาได้นำบุตรทุกคนถวายตัวเป็นมหาด
 เด็กตามประเพณีชาห์องเค็ม คือ พระยาทิพโกษา เจ้า
 หมื่นเสมอใจราชฯ ผู้พี่ทั้งสอง กับพระยาธรรมจรรยาฯ ซึ่ง
 เสด็จขึ้นยังอยู่ในวัยศึกษา โปรดให้เข้าประจำการในกรม
 มหาดเล็ก ตำแหน่งมหาดเล็กพิเศษทุกคน ได้เบยหัวคัมภีระ
 ๑๖ บาท.

เล่าเรียน

พระยาธรรมจรรยาฯ เริ่มเรียนหนังสือไทยกับพระ
 ภิกษุรูปหนึ่งที่วัดบพิตรพิมุข พออ่านออกเขียนได้บ้างแล้ว
 บิดาได้ส่งไปเรียนกับอาจารย์ที่บ้านปากคลองหลอด แต่เรียน
 อยู่ไม่นานก็ออก เพราะอาจารย์มีราชการและงานอื่นดึกมาก
 บิดาจึงจัดหาเสมียนและทนายคนในบ้านมาสอนไปพลางๆ พอ
 ศัพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง

เจ้าหมื่นเสมอใจราชฯ เป็นสหชาติกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ
 เล่ากันว่าลัษทุรังสุ่น ได้ถวายตัวไว้แต่ยังอยู่ในครรภ์ สมเด็จพระเทพ
 สิรินทราฯ ทรงสนพระทัยในทารกเจ้าหมื่นเสมอใจราชมาถ ถึงกับรับสั่งให้
 บารคาน้ำเข้าเฝ้าก่อนมีอายุได้ ๓ เดือน เพื่อทรงเทียบเคียงกับพระราชกุมาร
 (พระจุลจอมเกล้าฯ) ของพระองค์ ปรากฏว่า เจ้าหมื่นเสมอใจราช ร้างตาช
 ใหญ่โตล้ำหน้ากว่ามาก.

ในตอนเมื่อทรงพระเจริญวัย ระวังร้อนองค้ำชกัน มีผู้รู้เห็นมาว่า
 สมเด็จพระปิยะมหาราชทรงใช้สอยใกล้ชิดสนิทสนมพระองค์ทุกวันคืน.

โรงเรียนหลวง สำหรับเจ้านายพระราชวงศ์ และผู้ที่มี
ตระกูลชั้นในพระบรมมหาราชวัง ใกล้ประตูพิมานไชยศรี
เดิมนั้น มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็น
อาจารย์ใหญ่ฝ่ายภาษาไทย นายจอร์จ แปตเตอร์สัน เป็น
อาจารย์ภาษาอังกฤษ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระ
ยาธรรมจรรยาฯ ไปเรียนในโรงเรียนนี้ ร่วมกับพระเจ้า
น้องยาเชอร์ นนด้วย.

รับราชการ

การศึกษาในโรงเรียนนี้ สำหรับชั้นราชการ ก็เรียนไป
ด้วย ทำราชการไปด้วยตามเวลาและโอกาส พระยาธรรม
จรรยาฯ ได้เข้ารับราชการอย่างจริงจัง ใน พ.ศ. ๒๔๓๖
คือ เมื่อบรมราชาภิเษกครั้งที่สองแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้
รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น นายรองชิต ได้รับเบี้ยหวัดมี
ค่า ๘๐ บาท หลังจากนั้นได้ทำการสมรสกับลูกจันทร์ จิตา
พระจิตนามกับบริหาร (พี่ชายคุณหญิงโชฎิกราชเศรษฐี) ที่
บ้านจังหวัดชัยนาท เวลานั้นก็จกการในกรมทหารมหาดเล็ก ร.อ.
ซึ่งทรงตั้งขึ้นเป็นสวญพระองค์ เจริญรุ่งเรืองเป็นบักแผ่นทรง
เห็นนายรองชิต เหมะด้วยคุณลักษณะสมควรจะได้บุตรชา
ราชการผู้จงรักภักดีในตระกูลนี้ไว้เป็นทหารรักษาพระองค์สัก
คนหนึ่ง จึง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศ
ทหารให้เป็นเลฟเตอร์เนนทร์ (ร้อยโท) ในกรมทหารมหาด

เด็กรักษาพระองค์ เมื่อ ปี พ. ศ. ๒๔๒๐ พร้อมด้วยพระเจ้าอนังยา
เธอในรัชกาลนั้นหลายพระองค์ ได้รับพระราชทานเงินเดือน
เดือนละ ๔๘ บาท

อุปสมบท

เดฟเตอร์แนทนายรองชิต เข้าประจำกองในราชการ
ทหาร และช่วยราชการในกรมทหารมหาดเล็กอยู่จนถึง ปีพ.ศ.
๒๔๒๒ ได้กราบถวายบังคมลาอุปสมบท ณ วัดราชบพิธ สัมเ็จ
พระสังฆราช (ดำ) เป็นอุปัชฌาย์ บวชอยู่ครบไตรมาส
แล้ว จึงเข้ารับราชการในตำแหน่งเดิม

— ๒ —

ประวัติราชการ

หลวงสรสิทธิ์ยานุการ

หลังจากอุปสมบทแล้วเพียงมีเดียว เดฟเตอร์แนทนาย
รองชิต ก็ได้เลื่อนเป็น แคปตัน (ร้อยเอก) และมีบรรดาศักดิ์
เป็น หลวงสรสิทธิ์ยานุการ รุ่งปี ๒๔๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้
แคปตัน หลวงสรสิทธิ์ยานุการ เป็น เอดิง (ราชองครักษ์)
รับพระราชทานเงินเดือน เดือนละ ๘๐ บาท

จมนคราภย ฯ

พ.ศ. ๒๔๒๘ ไปรตเกล้า ฯ ให้เป็น นายร้อยเอก จมน
ศรภยีสถนฎีการ ราชองครักษ์ พิเศษ และเป็นข้าหลวงจัด
ระเบียบ และตั้งถาวร นำส่งกองทหารขึ้นครหลวงพระบาง
คราวปราบฮ่อ

เจ้าหมื่นเสมอใจราช

ความอุทิศวิริยภาพเพียบพร้อมด้วยความ ซื่อตรง จง
รักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และต่อมาเจ้าหมื่น
เสมอใจราช ผู้พี่ชายได้ถึงแก่กรรมลง อันเป็นเหตุให้สิ้นเชื้อ
พระบิษยมหาราชทรงพระอาลัยถึงอยู่เสมอ จึงในปี ๒๔๓๗ ได้
ทรงพระกรุณาฯ ไปรตเกล้า ฯ ให้เป็น เจ้าหมื่นเสมอใจ
ราช รับพระราชทานเงินเดือน เดือนละ ๒๕๐ บาท แทนพี่
ชายสืบมา และในปีเดียวกันนั้นเอง ทรงพระกรุณาไปรต
เกล้า ฯ ให้ ไปเป็นข้าหลวงใหญ่ ควบคุมดูแลปกครองเมือง
ภักดี และหัวเมืองฝ่ายใต้ โดยมีพี่ชายใหญ่ (เวลานั้นเป็น
พระยาพิพิธโกษา) เป็นข้าหลวงกำกับการ และน้องชาย
(พระยาวิสูตรสงคราม เวลานั้นเป็น หลวงนริศรราชกิจ)
เป็นข้าหลวงช่วยราชการ

การให้ออกไปรับราชการของพระเดชพระคุณ ครัง นั้น
ทรงพระกรุณา พระราชทานเงินเดือนเป็น เดือนละ ๕๐๐ บาท
และพระราชทานหีบหมากทองคำเครื่องยศให้ด้วย

ร.ศ. ๑๑๒

เหตุการณ์ใน ร.ศ. ๑๑๒ ทำให้เจ้าหมื่นเสมอใจราชได้รับ
ตำแหน่งเพิ่มอีกหนึ่งตำแหน่งหนึ่งคือ เป็นข้าหลวงจัดตั้งสระเบี่ยง
กองทัพ ได้ปฏิบัติงานด้วยความเรียบร้อย และทันพระราช—
ประสงค์ จึงได้รับพระราชทาน เหรียญดุษฎีมาลา ครึ่งหนึ่ง
และ โล่ ปาทวงคำเครื่องยศ อีกครึ่งหนึ่งในปีเดียวกันนั้น.

บริบรองเจ้าพระยาไทย

ในระยะเวลาใกล้เคียงกันนี้ เจ้าพระยาไทย ผู้ครอง
รัฐเกดาคี มีคำสั่งด่วนแห่งรัฐเกดาคีปัจจุบัน ขึ้นมาเผ่าทอด
ระของชุดพระบาท ณ กรุงเทพ ฯ นำจะทรงพระราชดำริเห็น
ว่า เพื่อประสานราชการทางหัวเมืองชายแดนฝ่ายใต้ ด้วยดี
จึงมีพระราชดำริสั่งให้เจ้าหมื่นเสมอใจราช ข้าหลวงใหญ่
ขึ้นมาจัดการบริบรองเจ้าพระยาไทย เจ้าหมื่นเสมอใจราช ได้
จัดบ้านเจ้าหมื่นเสมอใจราช พราย ท้องแก่กรรมแล้วนั้น อยู่
ริมคลองผดุง ไต่ส่งไม้ธรรหมิตรเตียน เป็นที่บริบรอง เพราะ
เป็นบ้านที่มีความสง่างามตามกาตสมัย เจ้าพระยาไทย กับ
เจ้าหมื่นเสมอใจราช ได้คุ้นเคยสนิทสนมกันอย่างยิ่งในครั้ง
นั้น เป็นประโยชน์ทั้งในราชการและส่วนตัวตมคั้งพระราช
ประสงค์ (เล่ากันว่า หากกับเจ้าพระยาไทยมีหม่อมไทย ๆ
คิดตามกลับไปด้วยหลายคน) เมื่อเจ้าพระยาไทย กราบถวาย
บังคมทูลกลับ เจ้าหมื่นเสมอใจราช ได้เดินทางร่วมกันกลับ
ไปบริบราชการตามตำแหน่ง.

พระยาเสมอใจราช

ในปี พ. ศ. ๒๔๓๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหัวหน้าคณะทูต เชิญพระสุพรรณบัตรไปสถาปนา สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ขึ้นเป็นมกุฎราชกุมาร รัชทายาท ณ ทวีปยุโรป พร้อมด้วยนายทหารราชองครักษ์อีก ๒ ท่าน คือ พระยาราชวัดถานุศิษฐ์ (ช่อ ศุภมิตร เจ้าพระยาราชศุภมิตร) หลวงสวัสดิทธานุกา (อ๋ม อินทรโยธิน เจ้าพระยาพิชเชนทรโยธิน) ในโอกาสรับพระราชทานน้ำสังข์ตามโบราณราชประเพณีเพื่อการเดินทางไปต่างประเทศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาเสมอใจราช* และองคมนตรี กับพระราชทานพานทองเด็กอนันต์เกียรติพิเศษในโอกาสนั้นด้วย พระยาเสมอใจราชก็ได้ปฏิบัติราชการให้ไปเป็นที่เรียบร้อย พอพระราชฤทัยทุกประการ.

พระยานรฤทธิราชหัช

เมื่อกลับจากราชการ ณ ทวีปยุโรปแล้ว พระยาเสมอใจราชได้เข้ารับราชการประจำพระองค์ ในกรมมหาดเล็ก และทหารมหาดเล็กเช่นเดิม จึงเมื่อปี พ. ศ. ๒๔๓๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็น พระยานรฤทธิราชหัช จางวางมหาดเล็ก ได้รับพระราชทานเงินเดือน เดือนละ ๖๐๐ บาท.

* เป็นบรรดาศักดิ์พิเศษ ซึ่งพระราชทานแก่ข้าราชการครั้งนั้นครั้งเดียว

ปราบเงี้ยว

ปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อเงี้ยวก่อการจู่โจม ไบรด์เกล้า ฯ ให้พระยานรฤทธิราชหิรัญ เป็นข้าหลวงจัดระเบียบเงี้ยวกระจัด กองทัพที่จังหวัดแพร่ และถึงปี ๒๔๔๖ พระราชทานยศทหาร มหาเด็กชนเป็น พันตรี ราชวงศ์พิเศษ.

พระราชทานบ้าน

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ตอนปลายรัชสมัย ของสมเด็จพระ บรมชนมหาราช ไบรด์เกล้า ฯ ในฐานะที่เป็นเจ้าวงมหาเด็ก ให้ควบคุมดูแลห้องพระเครื่องคันฝรั่ง และจัดพระกระยาหาร แบบจีนชนถวายเป็นประจำอีกหน้าที่หนึ่ง เพื่อสะดวกแก่ราช การ ทรงพระกรุณาพระราชทานบ้านให้พักอาศัยในที่ดิน แปลงใหญ่ของหลวง (ที่เป็นกรมมณฑลหลวงสวนศุภิตเตี้ยว น) เพราะใกล้กับห้องประกอบพระเครื่องคันฝรั่งในกำแพง พระราชวังศุภิต เมื่อวันขึ้นบ้านใหม่ทรงพระกรุณาเสด็จมา เยี่ยมบ้านด้วย.

วาระวิปโยค

เมื่อทรงพระประชวร พระยานรฤทธิราชหิรัญ ได้ ดันองพระเดชพระคุณ ด้วยความจงรักภักดีจนเต็มกำลังความ สามารถ มิได้เห็นแก่ความเหนื่อยยาก ได้ประกอบพระ กระยาหารเป็นพิเศษด้วยน้ำมือ และควบคุมเชิญส่งขึ้นไป ถวาย และเฝ้าฟังพระอาการอยู่ ณ พระที่นั่งอัมพร จนจบ เวลาเสด็จสวรรคต.

พระยาธรรมจรรยา ฯ

ในปี พ. ศ. ๒๔๕๓ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ
เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้ย้ายตำแหน่งจากกรมมหาดเล็กไปเป็น อธิบดี กรมวังในพระ
ตำหนักสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราช
ชนนีพันปีหลวงและพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยาธรรม
จรรยานุกุลมนตรี กับพระราชทานพานทองเครื่องยศ ตรา
ทูลกระหม่อมเกล้า ทูลกระหม่อมเกล้าวิเศษ เข็มพระนามา
ภิไษย ส. ผ. ประดับเพชร และเสมา ส. ผ. ประดับเพชร กับ
เข็มชำทองเดิม นวมจากนั้นยังโปรดให้เป็นองคมนตรีสืบ
เนื่องกันไปด้วย.

นายหมื่น โทเลื้อบ้ำ

เมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกองเลื้อบ้ำขึ้น พระยาธรรม
จรรยา ฯ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายหมื่น โทเลื้อบ้ำ.

ปฐุมารณมิ่งกุฎสยาม

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราช
ทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ปฐุมารณมิ่งกุฎสยาม และ
ได้เลื่อนยศเป็นมหาเสวกโท

ฉลองอายุ ๖๐

ในการฉลองอายุครบ ๖๐ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินพระบรมฉัตรไชยประดิษฐ์เพชร อ.ป.ร. เป็นที่ระลึก ในคุณงามความดี ทมคชราชการแผ่นดิน

ออกจากราชการ

พระยาธรรมจริยาฯ ออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญฐานรับราชการนาน เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ๒๔๖๒ เงินเดือนที่ได้รับพระราชทานครั้งสุดท้าย เดือนละ ๘๐๐ บาท เวลารับราชการ นับตั้งแต่ตำแหน่งนายร้อยตรี เป็นต้นมา รวม ๔๔ ปี

เมื่อออกจากกรมมหาดเล็ก ไปประจำที่พระตำหนักพญาไทนั้น พระยาธรรมจริยาฯ ได้แบ่งครอบครัวไปอยู่บ้านเดิม ช่างวัดบพิตรภิมุขบ้าง ติดตามไปอยู่ที่พญาไทบ้าง เมื่อออกจากราชการแล้ว จึงได้ย้ายมาอยู่บ้าน "โชติกลีลา" ถนนสีลมเป็นส่วนตัว

— ๓ —

ประวัติส่วนตัว

พระมหากษัตริย์

ตามประวัติราชการ ที่ได้บันทึกไว้แล้ว จะเห็นได้ว่าพระยาธรรมจริยาฯ ได้รับพระเมตตาการุณยธิคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก พระเมตตาของพระบาท

๗

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในทางส่วนตนนี้ มีพระราชหัตถเลขา
ทูลเกล้าฯ พระยาธรรมมัญญาฯ มากด้วยกัน คงจะขอคัดสำเนา
มาพิมพ์ไว้ ในหนังสือเพียง ๒ ฉบับ

ทรงเป็นห่วงใยในความสุขส่วนตัว

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๒ กันยายน ๒๔ ๓๕๕

ถึงเสนาบดี

ด้วยขอรับบอกโทรเลขมาว่าจะออกจากลังคไปวันพุธ
มาด้วยเรือเชกเต คงจะมาถึงในวันเสาร์หรือวันอาทิตย์ ถ้า
เจ้าไม่เกิดการเรื่องพระยาไทโร ขอให้ลงไปรับพร้อมด้วย
พระยาอภัยใน ได้สั่งให้จัดเรือลงไปดำหนึ่ง ถ้าเมื่อเรือจะไป
ทางรถไฟนั้นมากับเรือนักได้

สยามินทร์

ทรงเป็นห่วงใยในครอบครัว

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔ ๓๕๕

ถึงเสนาบดี

ด้วยมีความเสียใจเป็นอันมาก ที่ได้ทราบข่าวสดถึงลูก
ชายเจ็บอย่างสำคัญ ถึงว่าเป็นโรคหนักเช่นนี้ เราไม่สามารถ
ที่จะช่วยเขาอะไรได้ ก็ยังมีความหวังใจว่า บางทีจะฟื้น
อันตราได้

สยามินทร์

ไผ่การกิปานาฏศิลป์

กรีธาตโมสร

พระยาธรรมจรรยา ฯ เป็นผู้มั่งคั่งโดยตรงไปตรงมา มี
 ความสมบูรณ์แห่งร่างกายอย่างค้ำ และเปนนักกีฬาชั้นเยี่ยม
 ในสมัยนั้น เมื่อพระเจ้าอุกยาราช กรมหลวงราชบุรี ฯ ดำริ
 การศึกษาจากยุโรปได้จึงกลับมา ทรงแนะนำข้าราชการให้จัด
 ตั้งสโมสรสถานขนตามแบบชาวยุโรป เพื่อความสำคึก และ
 มีการกีฬาเป็นดั่งสมัยนั้น ข้าราชการทั้งปวงเห็นพ้องด้วย
 จึงจัดตั้ง “กรีธาตโมสร” ขึ้น โดยเลือกพระยาธรรมจรรยา ฯ
 ซึ่งสมัยนั้นเป็น พระยานรฤทธราชทัต เป็นนายก กรมหลวง
 ราชบุรี ฯ ทรงรับเป็นอุปนายก สโมสรนี้ พระบาทสมเด็จพระ
 บิษยมหาราช ทรงรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์

การกีฬาที่จัดให้มีขึ้นในสโมสรนี้ มีหลายประเภท แต่
 เทนนิสเป็นอันพื้น พระยาธรรมจรรยา ฯ มีฝีมือ เพราะ
 ได้เคยมีทุนมาจากภูเก็ล และบั้ง ในการคบหาสมาคมกับ
 ชาวต่างประเทศอยู่แล้ว
 ชีมน้ำ

พระยาธรรมจรรยา ฯ มีความชำนาญและความรู้ในการ
 ชีมน้ำเป็นพิเศษ เพราะเป็นข้าราชการทหาร ต้องชมน้ำตาม
 เสด็จอยู่เป็นนิจ และได้ถ่ายทอดความรู้ให้นายสวัสดิ์ ลูก
 ชาย จนถึงเมื่อก่อนนายสวัสดิ์จะออกไปศึกษาวิชาในยุโรป

ได้โปรดเกล้าฯ ให้แสดงการ ชำมั่วว่าทวน คู่กับ นายผาด เทพ
หัตดิน (พระยาเทพหัตดิน) หน้าพระที่นั่ง ในงานพระเมรุ
ท้องสนามหลวง เป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก
นาฏศิลป์

นิสัยชอบของพระยาธรรมจรรยา ฯ อีกอย่างหนึ่งก็คือ
นาฏศิลป์ ในการจัดการรับเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป
ครั้งแรก ร.ศ. ๑๑๒ นั้นกรีธาตโมดมได้จัดมาרק แดงละคร
ดำด้นรับเป็นการใหญ่ แล้วแต่แสดงเก็บเงินบำรุงสาธารณะ
กุศล พระยาธรรมจรรยา ฯ นายก แดงเป็นตัวละครตั้ง
ทองเรื่องหนึ่ง กับเป็นนางตะเภาแก้วในเรื่องไกรทองอีก
เรื่องหนึ่ง ตัวละครก็แสดงร่วมกันครั้งนั้น มีอาทิ พระยา
ธรรมราชวราทร (ภักดา บุณศิริ) พระยาพิพัฒน์โกษา
(ชาเอียร) เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (บุตร เพ็ญกุล บุตร
เจ้าพระยามหินทร) นายแสง เพ็ญกุล (บิดา หม่อมดู่
วรวรรณ ในกรมพระนราธิป ฯ) และ ม.ด. เวก กุญชร
(พระยาวิจิตรชลธาร) เป็นต้น

การแสดงละครบรรดาครั้งคราวนั้น ได้เป็นที่เลื่องลือ
ทั่วทั้งกรุง มีผู้มาดูเนืองแน่น จนที่นั่งไม่พอ โดยมากเป็น
พวกผู้หญิง และต้องเพิ่มการแสดงติดต่อออกไปอีกหลายวัน
พวกผู้หญิงที่มาชมละครนี้ ต่างประกวดประชันความงามกัน
ตามสมัย มั่น่งตายห่มจับดัดบัล กับดอกไม้มัทที่หุดวัน

จักรบรรจง หลังจากการแต่งตั้งแล้ว ตามวงศ์มาคมและ
ตามบ้านเรือนต่าง ๆ ยังโจทก์จนถึงดกรมบรรดาศักดิ์ ครัง
นั้นข้า ๆ ซาก ๆ อยู่ถุกนาน

ว่าพณัน

ในระหว่างที่มบรรดาศักดิ์เป็นพระยานรฤทธราชหสนเอง
นักพิพาวพณันหน้าพระที่นั่งทงนามหลวงตงนดัดดี พระยา
ธรรมจรรยา ๆ เป็นเจ้าของว่ามบกเปาสาขหนึ่ง มีเครื่อง
หมายแถบดินเงินเด็กชอบปักซ้าย หลังจากกรแข่งขันกร
นั้นแล้ว พระย ธรรมจรรยา ๆ ก็ได้เข้าร่วมวงที่ทอง
ตงนามหลวงทุกปี จนกระทั่งมีราชการมาก ไม่สามารถ
ปลักตัวมาได้ จึงต้องรงบดง

เดิน

เมื่อออกจากราชการแล้ว พระยาธรรมจรรยา ๆ ใช้ชีวิต
ตอนเช้าเย็นเดินออกกำลังกายตามสมควร เป็นปกติทุกวัน
คุณปู่ กอด้ฟ

ครนต่อมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้เกิดธโมธรกอดฟ
มหาดเล็ก หรือ ธโมธรกอดฟคุดิต อันเป็นนามที่รัชกาล
ที่ ๗ พระราชทานใหม่ พระยาธรรมจรรยา ๆ นักกพิพ
ผู้เฒ่า ได้กระโดดเข้าร่วมวงกับหนุ่ม ๆ นักกพิพสมัยนั้น
ออกเดินตงนามเป็นคู่เดินได้เป็นอย่างดี ตมาซิกทงหลาย

ผม

ชื่อนามว่า “คุณปู่กอล์ฟ” นี่เป็นกีฬาที่เพลิดเพลินอย่าง
ถึงขนาดของพระยาธรรมจรรยาฯ ในตอนปลายชีวิตเพราะ
ไม่มีราชการพัวพัน และเป็นกีฬาที่ไม่หักโหมเกินไปสำหรับ
คนแก่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เคยโปรดให้พระยา
ธรรมจรรยาฯ เล่นด้วยกับพระองค์ท่านที่สนามกอล์ฟดุสิต
ทรงปลาทพระทัย ที่นักกีฬาเหล่านี้ สามารถเล่นได้เกิน
กว่าที่ทรงคาดไว้แต่เดิม

เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๗๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
(นักกอล์ฟถวายพระนามว่า “เสด็จปู่”) กับคุณปู่กอล์ฟ
จึงมีขบวนกระเป๋าดำเดินทางเตะลูกกอล์ฟ คัตวอร์ดไฟไปกัม
เดินทางไปหัวหินด้วยกันเพื่อเล่นกอล์ฟที่นั่น ทรงสนทนากัน
สรวดเสเฮฮาว่าร่วมกันตั้งเมื่อครั้งหนุ่มๆ นี่เป็นภาพที่ประทับใจ
ใจให้แก่ โอรส จิตา และบุตรีของท่านผู้สูงอายุทั้งสอง
ที่ต่างก็เสด็จแคว้นเสด็จไปนั้นอย่างสุดซึ้ง

สมาชิกกิตติมศักดิ์ สภาภาษา

เมื่อสภาภาษาไทย อุบัติขึ้น พระยาธรรมจรรยาฯ
ได้เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์รุ่นแรกและยัง ได้ช่วยกิจการของสภา
ภาษา โดยคิดจัดการขายน้ำชาเก็บเงินบำรุง มีผู้มา
อุดหนุนทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศเป็นอันมาก

อวสานกาล

การกักขังอดไฟตอนปลายชีวิต ของพระยาธรรมจรรยาฯ ต้องระงับลงเมื่อนายแพทย์สุข โชติกเสถียร ผู้เป็นหลาน ได้มาตรวจพบ อาการแห่งหัวใจ เหี่ยวและร้าว จึงแนะนำมิให้ ออกกำลังกายได้อีกเลย นับแต่นั้น พระยาธรรมจรรยาฯ ได้หันเข้าวัด สันทนธรรมกับภิกษุสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิ และ สดับพระธรรมเทศนาตามพระอารามต่าง ๆ ยิ่งขึ้น.

ต่อมา โรคชรยิ่งทวี มีอาการขัดเบา เป็นเลือด หนอง และอักเสบอย่างร้ายแรง ทำความทรมานมาเป็นระยะ ๆ แพทย์ได้ประคับประคองไว้ได้อย่าง อดุเดือด หลายครั้ง ด้วย ความลำบาก จนกระทั่ง ต้องอพยพหลบภัยสงครามไปอยู่ บ้านพักในคลองแสนแสบ ค่ำบดสพานสูง ทำมกต่างบุตรธิดา และวงศ์ญาติพร้อม ในยามเช่นนั้น ด้วยเดชกุศลกรรม มิได้มีการเจ็บป่วยเกิดขึ้นเลย จนเมื่อสงครามสิ้นสุดลงแล้ว ได้ อพยพครอบครัวกลับมาบ้านเดิมด้วยความผาสุกตามเดิม เมื่อ เดือนสิงหาคม ๒๔๙๘

หลังจากนั้น ๕ เดือน พลโท พระตำรวจชั้นเอก
สมุหราชองครักษ์ บุตรชายใหญ่ ที่พระยาธรรมจรรยาฯ

ด

ฝากผู้ฝากใช้ไว้ ได้ถึงแก่กรรมโดยอุบัติเหตุในหน้าที่ราชการ
ยังความเศร้าโศกให้เกิดแก่ท่านเป็นอันมาก ในวันพระราช
ทานเพลิงศพ ที่เมรุวัดเทพศิรินทราวาส พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่
หัวอานันทมหิดล และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
ทรงส่งพระองค์ ทรงพระมหากรุณา เสด็จลงมาให้ได้เฝ้าโดย
ใกล้ชิด เป็นครั้งสุดท้ายแห่งชีวิต ที่ได้มีโอกาสเฝ้าทอดพระ
องค์พระ บาทใน สมเด็จพระ มหาษัตริย์ ด้วย ความ จงรักภักดี
และเป็นครั้งสุดท้าย ที่ได้ร่วมสโมสรในหมู่เจ้านายราช
สกุลทั้งหลาย.

นับแต่นั้นมา อาการแห่งโรคหัวใจพิการ ได้ทวีขึ้นเรื้อรา
ดืบ มีอาการเหนื่อยหอบเป็นกำลัง ร่างกายซูบผอมลงโดย
รวดเร็ว แต่ความทรงจำยังคงดีอยู่ตลอดเวลา

พระยาธรรมจรรยา ฯ ถึงแก่กรรม ท่ามกลางบุตร
ธิดา เมื่อเวลา ๖.๔๐.น. วันที่ ๒๐ พฤษภาคม ๒๔๙๕ ณ
บ้านริมถนนสีลม พระนคร สิริชันษา ๙๙ ปี

ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน โกษาธิบดี
พร้อมด้วยฉัตรเบญจา จัป และกลอง ตามเกียรติยศ อันเป็น
พระมหากรุณาธิคุณครั้งสุดท้าย และได้รับพระราชทานเพลิง
ศพ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ ที่ ๒ มกราคม ๒๔๙๖

บุตร ธิดา

พระยาธรรมจรรยา ฯ มีบุตรธิดาตั้งสกุล ที่มีอายุถึงวัย
แห่งการศึกษา และได้เป็นราชการ ดังนี้
เกิดด้วยลูกจันทรมารดา

๑. นายสวัสดิ์ ไชติกเสถียร ถึงแก่กรรมระหว่าง
ศึกษาในยุโรป
๒. เจ้าจอมหอม ในรัชกาลที่ ๕
๓. นางสาวนิตย ไชติกเสถียร
๔. นางสาวปติ ไชติกเสถียร ถึงแก่กรรม
เกิดด้วย ผัว มารดา

๑. พดโท พระธรรมาภัยสถูปการ (กระมล ไชติก
เสถียร) ถึงแก่กรรมในราชการ
๒. พระ महามนตรี ศรีอรรถกษสุมท (ฉัตร
ไชติกเสถียร)
๓. นางสาวผาด ไชติกเสถียร
๔. นางสาวประเทือง ไชติกเสถียร ถึงแก่กรรม
เกิดด้วย คุณหญิง สุด ธรรมจรรยา ฯ ด.จ. มารดา

๑. นางหอม วาศวิท
๒. นางปิ่น ไชติกเสถียร
๓. ร้อยโท เฉลียว ไชติกเสถียร
๔. นายรองสนิท ไชติกเสถียร

ก

เกิดด้วย แม่น มารดา

๑. จมื่นสมุหพิณ (นรหัช ไชติกเสถียร) ถึง

แก่กรรม

เกิดด้วย เสริม มารดา

๓. นายพงษ์คำ ไชติกเสถียร ยังศึกษาอยู่ ณ

ประเทศลาว

๒. นายทองท้ว ไชติกเสถียร

รวมบุตรธิดา ที่มีชีวิตอยู่ ได้ช่วยกันประกอบพิธี

ศพของคุณบิดาครบ ๓๐ คน ถวายนมารรดา ถึงแก่กรรมไปแล้ว

ก่อนผู้ตายโดยลำดับ

NATIONAL LIBRARY

สารบัญ

๑. เรื่องตำนานการเด็กอากรเบียบอนแตรหอย	หน้า ๑
๒. พระวิจารณ์ว่าด้วยหนังสือ “พราหมณ์คำตัดร ทวาทศพิฐ์”	” ๓๖
๓. วิจารณ์เรื่องมนุษย์ ทงถน	” ๒๗
๔. อธิบายเรื่องพดณังกา	” ๓๔
๕. พรรณภาพตั้งตั้งฆราวาสโรมันคาทอลิก	” ๓๖
๖. อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีเก็บเงินภาษีอากร	” ๔๘
๗. วิจารณ์ประเพณีแต่งงานอย่างโบราณ	” ๕๕
๘. วิจารณ์อธิบายคำว่าครุฑ	” ๖๔
๙. เรื่องสร้างตลาดสำหรับเมือง	” ๖๗
๑๐. เรื่องสร้างเมือง	” ๗๓

เรื่องตำนานการเลกอากรเบียบบ่อนและหวย

๑. อธิบายกำเนิดการเล่นถั่วโปและหวย

การเล่นถั่วโปและ หวย เป็นของจีนคิดเล่นขึ้นในเมืองจีน ก่อน แล้วพวกจีนที่ไปอยู่ต่างตำบลไปเล่นจึงได้แพร่หลายต่อไปในประเทศอื่นๆ ชาวเจ้าที่ดินพระเจนนอกจากร (ตุ๋นไค่ คัณฑากาศ) คำนวณการย่ำภาษาจีนในราชบัณฑิตยสภา ให้ช่วยกันหาเรื่องเหตุเดิมที่จะมีการเล่นขึ้นในเมืองจีน ได้ความวันหนึ่งคือ ยี่สิบสี่ ชื่อ ฮั่ว ห่ง คือ เป็นเรื่องพงศาวดารจีน ตอนราชวงศ์ต่งฮั่นว่า เมื่อครั้งราชวงศ์ต่งฮั่นเป็นใหญ่ในเมืองจีน แผ่นดินพระเจ้าฮั่นฮั่นองค์ก่อนเป็นรัชกาลที่ ๗ แล้วราชย์แต่ พ.ศ. ๖๖๘ จน พ.ศ. ๖๘๘ นั้น ขุนนางจีนคนหนึ่งชื่อเตียงกักคิดการเล่นพนันขึ้นอย่าง ๑ เดิมเรียกว่า อี้จี้ แปลว่า กระเปาะ คิด วิธีเล่นขึ้นกับ ๔ เป็นเกณฑ์ คือ เอากระเปาะหลาย ๆ ลูก กระเปาะมากองเข้า แล้วเอาภาชนะอื่นหนึ่งครอบกองกระเปาะนั้นไว้ ให้คนแทงทายทีเล่นด้วยกันทายว่าจะเป็นเศษ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือครบ ๔ เมื่อทายกันแล้วจึงเปิดภาชนะที่ครอบออก แล้วนับกระเปาะนับไปที่ละ ๔ กระเปาะ ๆ นับไปจนกระเปาะในกองนั้นเหลือเป็นเศษ ๑ หรือ ๒ หรือ ๓ หรือ ๔ ตรงกับที่ผู้ใดทายผู้นั้นก็เป็นถูก ใครวางเงินแทงเท่าใด ถ้าถูกเจ้ามือก็ต้องใช้ให้ใครแทงไม่ถูกเจ้ามือเก็บเงินที่แทงเสีย

ต่อมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เวทีเมืองจันทร์แตกกันเป็นภาค
เห็นอกกับภาคใต้ ต่างรัฐบาลกัน ในระหว่าง พ.ศ. ๒๒๓ จนถึง
พ.ศ. ๒๓๓๒ ในสมัยนั้นการเดินที่เรียกว่า อี้จี้ (ท่านองจะเป็น
เพราะเอาสิ่งอันใดของแทนกระเปาะให้ถึงแก่ได้ง่ายขึ้น) จึงเรียก
เปลี่ยนชื่อว่า “ทอหิ” แปลว่า เดินแรง

ต่อมาเมื่อสมัยราชวงศ์กรุงเป็นใหญ่ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๓
จน พ.ศ. ๒๔๕๐ มีผู้เปลี่ยนชื่อการเดิน “ทอหิ” มาเรียกว่า
“ทอจี้” แปลว่า แรงกระเปาะ (เพราะการเดินด้วยกระเปาะ)
แต่ทุกวันนี้เรียกกันเป็นหลายอย่าง เรียกกันว่า “กิมจี้ทอ”
แปลว่า แรงกระเปาะของ (เพราะว่าการกระเปาะที่เดินนั้นชนิดปัด
เหมือนกับทอง) กิมจี้ เรียกว่า “ทอ” แปลว่า แรงเท่านั้น
(เพราะใช้แรงด้วยเบี่ยงหรือสิ่งอันอื่นมิใช่กระเปาะ) กิมจี้ เรือง
เหตุของการเดินทอ ที่เรามาเรียกกันว่า “ถอ” มีมาดังนี้
ที่ไทยเราเรียก “ถอ” เห็นจะเป็นแต่เพี้ยนมาจากคำ “ทอ”
ภาษาจีน หาใช่เพราะเอาถอมากำแทนกระเปาะไม่

เรื่องเหตุเดิมที่จะเกิดการเดินไป ซึ่งจีนเรียกว่า “ป้อ”
นั้นยังค้นไม่พบอธิบาย ได้ความแต่ว่าเป็นของคิดขึ้นที่อำเภอ
เจียววาน ในมณฑลชกเกียน และว่ามีขึ้นในสมัยก่อนปลาย
ราชวงศ์ใต้เหมง หรือเมื่อต้นราชวงศ์ใต้เซ่งเป็นใหญ่ในเมือง
จีน ประมาณราว พ.ศ. ๒๓๐๐ เพราะคนนั้นไปเป็นของมีขึ้น
ที่จังหวัดชานาน ไปที่มาเดินกันในประเทศสยามนี้มี ๒ อย่าง

ไทยเราเรียกว่า “โปกำ” เพราะคำเหมือนถั่ว ผิดกันแต่วิธี
 ทางอย่าง ๑ เรียกว่า “โปปั่น” ใช้กรอบทองเหลืองมีดิน
 รูปเหมือนลูกบาตรอยู่ข้างใน บันกรอบไปจนได้เหลี่ยมแล้ว
 เปิดฝา ซักขาวทึบอยู่ตรงแคมไหน ถือว่าออกแคมไหน
 อย่าง ๑ ดินนี้ฐานว่า ที่จนเรียกป้อ เห็นจะได้แก่โปปั่น
 อย่างเดียว โปกำจะเป็นของกตเขาวิชเล่นถั่วกับเล่นโปประดั้ม
 กันปรังชนต่อภายหลัง ได้ความในเรื่องมูลเหตุที่จะเกิดกรรณ
 โปแตกนั้น

ส่วนเหตุเดิมที่จะเกิดหอยนั้น ได้ความในหนังสือข้อย
 ว่าหอยเป็นของพังกดชนในแผ่นดินพระเจ้าตากวาง รัชกาลที่
 ๖ ในราชวงศ์ไคเซง ด้วยราชย์แต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๔ จน
 ปีจอ พ.ศ. ๒๓๘๔ (ตรงกับรัชกาลที่ ๒ ต่อรัชกาลที่ ๓ กรุง
 รัตนโกสินทร์) ว่ามผู้คิดเล่นที่อำเภอว่างาม ในมณฑล
 เจเกียงก่อน จนเรียกว่า “ฮ่วยหอย” ดัชนีการเดิน
 ทำบายเล็ก ๓๔ บาย เขียนชื่อคนโบราณลงบายละขอ ชื่อ
 คนโบราณเหล่านั้น คือชื่อว่า “ด้ามหอย” “ง่วยโป” เป็น
 ดิน ดอนเป็นคณมขอเตียงครวราชวงศ์ของทองสัน กระบวน
 เดินนั้น เจ้ามือเดินบายอัน ๓ ได้ลงในกระบอกลไม้ปิดปาก
 กระบอกเล็กแล้วเอาเชนไว้กับหลังคาโรง ให้คนทายว่าจะเป็น
 ชื่อคนไหนใน ๓๔ ชื่อ นั้น ถ้าทายถูกเจ้ามือก็ให้ ๓๐ ตัว ถ้า
 ทายผิดกับเขาเดิมพันเสีย เรื่องมูลเหตุที่หอยเกิดขึ้นในเมือง
 จึงสืบได้ความดังแสดงมาน

๒.ตำนานเรื่องต้อกรป้อนเบยในประเทศสยาม

การเล่นถั่วและโปะจะเข้ามาถึงประเทศสยามเมื่อใด ไม่มีหลักฐานที่จะทราบได้แน่ (ทราบได้แต่หยาบซึ่งจะกล่าวอธิบายต่อไปข้างหน้า) ถึงกระนั้นก็มีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานได้อยู่บ้าง ด้วยปรากฏในเรื่องมูลเหตุว่าการเล่นถั่วเกิดขึ้นในเมืองจีนกว่า ๓๒๐๐ ปีมาแล้ว ส่วนโปะนั้นเพิ่งเกิดขึ้นได้ราว ๓๕๐ ปี อาศัยเหตุที่เข้าไปมาค้าขายกับประเทศสยามตั้งแต่ครั้งค้าบวรพี ถ้าประมาณว่าพวกจีนได้พาการเล่นถั่วมาถึงประเทศนี้ ตั้งแต่ครั้งราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัย และประมาณว่าจีนได้พาโปะเข้ามาเล่นเมื่อในรัชกาลพระเจ้าปราสาททอง หรือสมเด็จพระนารายณ์ครองกรุงศรีอยุธยา ก็เห็นจะไม่คลาดเคลื่อนห่างไกล และอาจสันนิษฐานได้ต่อไปว่า เดิมเห็นจะไม่มีอากร เพราะการเล่นกันแต่ในพวกจีน ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ รวบรวมกันเป็นแห่ง ๆ แต่นานมาไทยที่ไปมาค้าขายในบ้านจีนไปเล่นถั่วโปะเป็น และชอบเล่นกันมากขึ้น บางทีอาจมีเหตุเกิดวิวาทบาดทะเถาะทำร้ายกันและกันด้วยเรื่องเล่นเบยด้วย รัฐบาลในสมัยนั้นเห็นว่าจะปล่อยให้เล่นถั่วโปะกันตามชอบใจดังแต่ก่อนไม่ได้ จึงได้คิดจัดการควบคุม โดยให้เล่นได้แต่ในบ่อนอันมีจำนวนจำกัด และอนุญาตให้แต่จีนบางคนซึ่งเห็นว่าเป็นคนซื่อตรงและมีหลักฐานมั่นคง เป็นนายบ่อนผู้รับผิดชอบต่อรัฐบาล ให้นายบ่อนมีอำนาจที่จะ “ตั้ง” (คือชักชวนตด) จากเดิมพันที่เล่น

กันนั้นเป็นผลประโยชน์ และใช้จ่ายในการรักษาบ่อน ครั้น
 นายบ่อนขึ้นเช่นนั้น เมื่อปรากฏว่านายบ่อนได้กำไรมาก ก็เป็น
 ขรรคาคู่จะมีผู้ปรากฏาแย้งกันเป็นนายบ่อนมากด้วยกัน ก็
 เกิดการร้องขอเป็นนายบ่อน โดยยอมแบ่งกำไรให้เป็นเงินหลวง
 สำหรับใช้ราชการ จึงเกิดอากรบ่อนเบยขึ้นด้วยประการฉะ
 คือนั้น คือผู้ซึ่งยอมให้เงินแก่รัฐบาลมากกว่าเพื่อนเป็นนายบ่อน
 แต่เดิมนายบ่อนคนหนึ่งเห็นจะรับผูกอากร แต่ในหมู่บ้านนั้นแห่ง
 หนึ่ง และบางที่จะมีจากคิดด้วยว่าให้เดินได้แต่เงิน (เหมือนเช่น
 เมื่อแรกตั้งภาษีผู้ยอมให้ผู้ปล้นแต่เงินนั้น) ครั้นนานมา
 ผู้ผูกอากรมากมายหลายแห่งขึ้น และความปรากฏว่าห้าม
 ไทยไว้ไม่อยู่ จึงเปลี่ยนให้ผู้อากรบ่อนเบยเป็นเมืองๆ และ
 ยอมให้ไทยเข้าเดินเบยในบ่อนได้ไม่ห้ามปราม

อากรบ่อนเบยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่จะมีขึ้นเมื่อใน
 รัชกาลไหนทราบไม่ได้แน่ ได้ตรวจดูในจดหมายเหตุฝรั่งแต่ง
 ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เช่นหนังสือมองซิเออร์เดอลา
 ดูแบ ราชทูตฝรั่งเศสแต่งเป็นต้น ก็หาปรากฏว่ามีอากรบ่อน
 เบยไม่ มาพบหลักฐานว่ามีอากรบ่อนเบยต่อเมื่อในรัชกาลพระ
 เจ้าบรมโกษฐ์ ด้วยกล่าวไว้ในบานแผนกกฎหมาย พระราช
 กำหนดเกล้าบทที่ ๔๒ ตั้งเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๓๐ ปีชวด
 จุติศักราช ๓๓๑๘ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๗๕ ก่อนพระเจ้า
 บรมโกษฐ์สวรรคต ๒ ปี) ความในพระราชกำหนดนั้นว่า ขุน

ที่พบกับหมื่นรุดอกษรียะนเรื่องราวให้กราบบังคมทูลตบ่อนเบยขึ้น
ในแขวงเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองสมุทรปราการ
รับจะประมุขเงินหลวงขึ้นเดิมปีละ ๓๗๑ ชั่ง (๒๕๖๘๐ บาท) ทรง
พระราชดำริว่าหอเมืองทอง ๓ นั้นเป็นทึบเกล็ดอันบางข้าง อันเงิน
อากรหลวงขึ้นพระคลังอยู่เป็นอันมาก และได้มีกฎรับสั่งห้าม
อยู่แต่ก่อนว่ามีให้ตบ่อนเบยในหัวเมืองเหล่านั้น ซึ่งผู้มา
ขึ้นเรื่องราวให้กราบบังคมทูลตบ่อนเบยอย่างธรรมเนียม และจะ
กระทำให้ไพร่ฟ้าอาณาราษฎรทั้งปวงได้รับความเดือดร้อนจัด
ต่อไป จึงมีพระราชโองการตั้งแก้ออกญารัตนาธิเบศร์ ผู้ว่า
ราชการที่สมุทรเหนือเขยราบด ให้เอาตัวผู้กราบบังคมทูลขอ
ประมุขลงพระราชอาญา ฯ และต่อไปเมื่อหน้าถามผู้มาขึ้นขอ
ประมุขพระราชทรัพย์ด้วยการอย่างใด ให้ (เจ้าพนักงาน)
พิจารณาให้ดูแต่ชอบสมควร แล้วจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ
และห้ามมิให้ไปเดินเหินเจ้านายและข้าราชการ ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน
(อันมิใช่เจ้าหน้าที) ให้กราบทูลให้เป็นอันขาด เนื้อความ
ตามพระราชกำหนดทุกถ้ามาน พิจารณาให้ดูมิได้เงื่อนที่จะ
สันนิษฐานเรื่องตำนานอากรบ่อนเบย คือ

ข้อ ๑ ที่ปรากฏในกระแสพระราชดำริว่า ได้มีกฎ
ห้ามมิให้ไปตบ่อนเบยในหัวเมืองที่เกล็ดอันใหญ่ อันเป็นทึบ
ได้เงินอากรหลวงอยู่เป็นอันมาก ฯ เช่นนี้ ข้อให้เห็นว่าเมื่อรัฐ
บาดจะตั้งอากรบ่อนเบยขึ้นนั้น ได้มีความคิดจะยกขึ้นให้เด่นเบย

แต่ในบางแห่ง อีกประการหนึ่ง ที่ว่าถ้าให้ไปตั้งบ่อนเบี้ย
ขึ้นจะกระทำให้ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์เดือดร้อนขัดสนดังนี้ ต่อ
ให้เห็นว่าไม่ปรารถนาจะให้ไทยเด่น

ข้อ ๒ ที่ปรากฏว่าผู้ถวายเรื่องราวขอ “ประมุขเงิน
ขึ้นได้มอปลั ๓๗๑ ชั่ง” ดังนี้ หมายความว่ารวมทองคำจำนวน
เงินในอากรเดิมอยู่ในนั้นด้วย คือถ้าจะรับทำทั้งอากรบ่อนเบี้ย
ซึ่งมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยาแล้ว และขอขยายเขตที่ตั้งบ่อนต่อ
ออกไปตามหัวเมืองทั้ง ๓ นั้น จึงยอมเพิ่มเงินหลวงขึ้นปีละ
๓๗๑ ชั่ง ในข้อนี้เป็นอันใดก็ตามว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยเวลานั้น
รวมทองคำเห็นจะไม่เกินปีละ ๓๕๐ ชั่ง (๒๘,๖๐๐ บาท)

ข้อ ๓ ในคำขอประมุขได้ขอตั้งเมือง นครชัยศรี
เมืองสาครบุรี และเมืองชนบุรี เข้าไปขอตั้งที่เมืองราชบุรี
เมืองสมุทรสงคราม และเมืองสมุทรปราการดังนี้ ต่อให้เห็นว่า
เมืองนครชัยศรี เมืองสาครบุรี และเมืองชนบุรี เห็นจะมีบ่อน
เบี้ยรวมอยู่ในอากรแต่ก่อนแล้ว เพราะเป็นท่มจนตั้งอยู่ มาก
ทั้ง ๓ เมือง โดยนัยนี้สันนิษฐานว่าเมื่อปี พ.ศ. ๒๒๘๘ ปี
ที่ทรงพระราชกำหนดขึ้นนักด้าวมานั้น บ่อนเบี้ยเห็นจะมีแต่ที่ใน
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ขยายกับหัวเมืองที่ใกล้เคียงอีกบางเมือง คือ
เมืองนนทบุรี ๓ เมืองชนบุรี ๓ เมืองนครชัยศรี ๓ เมือง
สาครบุรี ๓ บางทีจะมีที่เมืองฉะเชิงเทราด้วยอีกเมือง ๓
แต่ที่เมืองวิเศษไชยชาญกับเมืองดพูนนังดังด้อยอยู่ และอากร
บ่อนเบี้ยทั้งปวงรวมอยู่ในนายอากรคนเดียว

ข้อ ๔ เงินอากรบ่อนเบี้ยทางต้นไม้ถึงปีละ ๓๐,๐๐๐ บาท
 ข้อนี้อาจให้เห็นว่าคงจะตั้งบ่อนแต่ตามหมู่บ้านนั้น บางที่จะเพ่ง
 เกิดอากรบ่อนเบี้ยขึ้นเมื่อในรัชกาลพระเจ้าบรมโกษอยู่นั้นเอง ก็
 เป็นได้ ด้วยเมื่อมีบทพระราชกำหนดซึ่งกล่าวมานั้น พระเจ้า
 บรมโกษเสวยราชย์มาได้ ๒๔ ปี บ่อนเบี้ยยังไม่แพร่หลาย
 และเงินอากรก็ไม่ทำไฉน ถ้าอากรบ่อนเบี้ยได้คงมาถึงดีสิบห้า
 สิบปีเห็นเงินอากรจะมากกว่านั้น

เมื่อถึงแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษมาแล้ว ในระหว่างเวลา
 ๘ ปี เมื่อก่อนจะตั้งกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า อากรบ่อนเบี้ยจะ
 เปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้างหาจดหมายเหตุปรากฏไม่ ถึงสมัย
 กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ในชั้นแรกมิใคร่มีเค้าเงื่อนที่จะ
 ทราบได้ว่า การอากรบ่อนเบี้ยเป็นอย่างไร ดัชนีฐานว่าจะ
 เป็นมาอย่างกรุงศรีอยุธยา มีการเนื่องในอากรบ่อนเบี้ย
 อย่าง ๓ ซึ่งปรากฏเกิดขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ เดิมบ้านพวกจัน
 ตึงอยู่ตรงที่สร้างพระบรมมหาราชวังทุกวันนี้ ครั้นเมื่อย้ายพระ
 นครมาสร้างฝั่งตะวันออก จะสร้างพระบรมมหาราชวังจึงโปรด
 ให้พวกจันย้ายลงไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลลำเพ็ง ต่อมานาย
 ลำหรับบ้านจันทรมแม่น้ำตรงหน้าวัดเกาะ ครั้นเกิดมีฝนใน
 หมู่บ้านจัน จึงย้ายบ่อนเบี้ยไปตั้งริมถนนลำเพ็งเรียกว่า "ถ่งดี
 ดึง" บ่อนถ่งดีตั้งนี้โตเป็นหัวหนาบ่อนเบี้ยทางปวงต่อมา จนจัด
 การตั้งบ่อนเบี้ยลงเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทว่าเป็นหัวหนานั่นคือ

เป็นพนักงานให้สัญญาอาณัติแก่บ่อนเบี้ยทั้งปวง เป็นต้นว่าถึง
 ตรุษสงกรานต์อันเป็นเวลาที่ราษฎรจะเล่น ถั่วไป กันได้ตาม ชอบ
 ใจ นายบ่อนกงตั้งเป็นผู้มีหน้าที่ค้มาดอบอกเป็นสัญญาแก่ชาว
 พระนครว่า “เล่นเบี้ยได้ละ” ครั้นเมื่อสิ้นตรุษสงกรานต์ นาย
 บ่อนกงตั้งก็มีหน้าที่ค้มาดอบอก ประกาศให้เด็กเล่น ขันเป็น
 ตัวอย่าง

เมื่อในรัชกาลที่ ๑ คิดทำศึกสงคราม ไม่มีโอกาสที่จะจัด
 การทำนุบำรุงผลประโยชน์แผ่นดิน ถึงรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าเงิน
 รายได้สำหรับจ่ายใช้ราชการตกต่ำไปมาก จึงเริ่มจัดภาษีอากร
 เพื่อบำรุงผลประโยชน์แผ่นดิน การที่จัดในชั้นนั้น จะจัดอย่างไร
 บ้างยังไม่ทราบ แต่มีปรากฏในหนังสือของครอพิศทูตอังกฤษ
 มาแต่อินเดียในรัชกาลที่ ๒ แต่งไว้ ว่าเงินอากรบ่อนเบี้ยใน
 เวลานั้นได้ปีละ ๒๖๐,๐๐๐ บาท มากกว่าเมื่อครั้งรัชกาลพระ
 เจ้าบรมโกศซึ่งกล่าวมาแล้วเกือบ ๓๐ เท่า (ทั้งมีเหตุเดียวบ้าน
 เมืองจะต้องรပ်พุงมาช้านาน ในระหว่างเวลา ๒๘ ปีนั้น) จึง
 เห็นว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ คงจัดการแก้ไขอากร บ่อน เบี้ย ด้วย
 เป็นสำคัญอย่าง ๑ ประเพณียอมให้ตั้งบ่อนเบี้ยตามหัวเมือง
 ทั่วไปไม่จำกัด และทยอยอากรบ่อนเบี้ยตามหัวเมืองออกผูกเป็น
 เมือง ๆ กัด และทยอยอากรบ่อนเบี้ยในกรุงเทพฯ ออกผูกเป็น
 แขวง ๆ ไม่รวมในนายอากรคนเดียว กัด เห็นจะจัดขึ้นเมื่อรัชกาล

๕ เงินอากรบ่อนจึงเพิ่มพูนขึ้นมากถึงเพียงนั้น ถึงรัชกาลที่ ๓
 จักรการแต่งตั้งวิชาอากรต่าง ๆ ต่อมาประกอบเวตบ้านเมือง
 เจริญด้วยดีมบูรณ์ยิ่งขึ้น เงินอากรบ่อนเบียดเบียนมากขึ้นเป็นอันคืบ
 จนถึงปีระ ๕๐๐,๐๐๐ บาท ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทำหนังสือ
 สัญญา เปิดการค้าขาย กับ ฝรั่งต่างประเทศ ต้องเลิกภาษีผูกขาด
 (Monopoly) หายอย่าง เงินผลประโยชน์แผ่นดินตกเข้าไปใน
 คอนแรก จึงตั้งภาษีภายในชนบทแทนหลายอย่าง และอย่างหนึ่ง
 ๕ ๕ อากรพนันเพิ่มเข้าในอากรบ่อนเบี้ย บัญญัติว่าถ้าใครจะ
 เล่นพนันเอาทรัพย์สินกันในการเล่นเต๋าคือ ไพ่จีน ๑ ไพ่
 ไทย ๑ ไพ่แปดเก้า ๑ ไพ่ข้างกา ๑ ต่อแต้ม ๑ ฟังเรือ ๑
 หมากรุก ๑ ตีแก ๑ ตีกา ๑ ทวด ๑ วังวักคน ๑ วังวัก
 ระแทะ ๑ วังมาหรือวงวักควาย ๑ แข่งเรือ ๑ ชนไก่ ๑ ชน
 นก ๑ กัดปลา ๑ ต้องเสียค่าอนุญาตแก่นายอากรบ่อนเบี้ยใน
 ๕ ๕ แขวงที่จะเล่นนั้นก่อนจึงจะเล่นได้ เงินอากรการพนันนั้นบวกขึ้น
 ในอากรบ่อนเบี้ย เมื่อในรัชกาลที่ ๕ เงินอากรบ่อนเบี้ยก็มาก
 ๕ ขึ้น ได้ถึงราวปีระ ๕๐๐,๐๐๐ บาท

ลักษณะการอากรบ่อนเบี้ยในชนกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อก่อน
 เริ่มเลิกบ่อนเบี้ยในรัชกาลที่ ๕ นั้น ว่าตามโครงการนั้นเป็นดัง
 กล่าวต่อไปนี้ คือ

- ๑) เมื่อก่อนสิ้นปีใครประสงค์จะรับทำอากรบ่อนเบี้ยในปี

๑. ตามประมาณของสังฆราชปลัด มีในหนังสือขอขนาบาริง.

หน้าทรวงเมืองไหนหรือที่แขวงไหน ในจังหวัด กรุงเทพฯ ก็ทำ
เรื่องราวยื่นต่อกรมพระคลังมหาสมบัติ บอกจำนวนเงินอากรที่
จะยอมให้กู้รัฐบาล ใครยอมให้เงินมากกว่าเพื่อนก็ได้เป็นนาย
อากร

๒) ผู้ที่ได้เป็นนายอากรได้รับประทวน ตรา ตัง เป็น ที่ ชุน
พมณีสัมบัติ (หรือชื่ออื่นอย่างอื่นแต่ชุนตนซื้อด้วยคำว่าพมณ
ทงนนั้น เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า “ชุน
พมณ” ทุกคน) แต่เมื่อออกจากตำแหน่งนายอากรก็ต้องออก
จากที่ชุนพมณด้วย อันเหตุกตงนายอากร เป็นหมิ่นเป็นชุนนนั้น
เพราะตามกฎหมายลักษณะพิจารณา ความในโรงศาลแต่ ก่อนผู้
ใดจะแต่งตั้งว่าความแทนตัวในโรงศาลไม่ได้ เว้นแต่ข้าราชการ
การทอศกักตนาตั้งแต่ ๔๐๐ ไรขึ้นไป คือว่าผู้ทมตำแหน่งหน้า
ทราชการอยู่เป็นนิจ ถ้าต้องไปว่าความเองจะเสียราชการจึง
ยอมให้แต่งตั้งนายได้ ก็ผู้ที่เปนนายอากร(ไม่เลือกว่าอากรใดๆ)
ยอมมีเหตุเกยงแย่งถึงเป็นก้อยความกับราษฎรเนื่องๆ เพื่อจะ
มิให้เสียหายในการอากรรัฐบาล จึงตงนายอากรเป็นหมิ่นเป็น
ชุนตอศกักตนา ๔๐๐ เวลาเป็นความจะได้แต่งตั้งนายได้

๓) นายอากรจะตงบ่อนเบี้ย ตักกักแห่ง ในเขตศทองท ของ
ตนก็ตงได้ แต่ต้องตงทุนของตนเองทั้งในการปลุกตั้งร่างบ่อนเบี้ย
และเสียค่าใช้จ่ายในบ่อนนั้น ขอนุดเหมือนจะหนักหนาแทบเหตอ
ก่าตงนายอากร ด้วยได้เป็นตำแหน่งเพียง ๑๒ เดือน แต่ความท

จึงหาตำแหน่งอย่างใดไม่ เพราะบ่อนเบี้ยยอมเป็นที่ประชุมชน
เจ้าของที่ดินขอให้ตั้งบ่อนในที่ของตน ยอมลงทุนปลูก
สร้างบ่อนให้เข้ามั่วโดยราคาถูก เพราะยังได้ผลประโยชน์
จากค่าเช่าที่ซึ่งผู้อื่นมาตั้งร้านขายของกินและของอื่น ๆ ในบริเวณ
บ่อนอีก ใครได้เป็นนายอากรบ่อนเบี้ยในท้องที่ไหนก็
วางใจได้ว่าคงได้ตั้งบ่อนในที่นั้นเสมอ และได้ผูกพัน
งานที่รับจ้างทำการในบ่อนด้วยเสมอไป ยิ่งอากรบ่อนเบี้ยตาม
หัวเมือง ซึ่งนายอากรรวบรวมไปเมือง ๆ นั้น นายอากรเป็น
ไปขายช่วงสิทธิ์แยกเป็นตำบล ๆ ด้วยมีคนคอยรับซื้ออยู่ในท้อง
ที่แทบทุกแห่ง

๔) การพนันที่อนุญาตให้เล่นในบ่อนเบี้ยนั้นมี ๓ อย่าง ได้
ยืมว่าแต่เดิมยอมให้เล่นถั่วอย่าง ๑ กำดัด อย่าง ๑ และไพ่
(คือต่อแต้ม) อย่าง ๑ ต่อมายอมให้เปลี่ยนกำดัดกับไพ่ทำให้
เล่นไปนั้นกับไปกำหนด การเล่นที่ในบ่อนเบี้ยชนิดจึงมีไปนั้น
ซึ่งเงินรอบเล่นอย่าง ๑ ถั่วซึ่งไทยชอบเล่นอย่าง ๑ ไปกำหนดสำหรับ
คนมีทุนน้อยเล่นอย่าง ๑ รวมเป็น ๓ อย่างตามเดิม วิธีที่ให้ไทย
และจีนเล่นเบี่ยนชนิดกัน เรียกในท้องตราตั้งนายอากรว่า “บ่อน
เบี้ยไทย” อย่าง ๑ “บ่อนเบี้ยจีน” อย่าง ๑ วิธีให้ไทยเล่นนั้น
นายอากร (คือนายบ่อน) เป็นเจ้ามือ คนเล่นเป็นแค่คนแทง

๑. เล่นด้วยกระบวนนับจำนวนเบี้ยคล้ายกับถั่ว สันนิษฐานว่าจะเป็นถั่ว
อย่างโบราณ ไทยจำเอามาเล่นกันแต่เมื่อก่อนตั้งอากรบ่อนเบี้ย.

แต่ผู้ที่ให้เงินนั้น (เข้าใจว่าเหมือนอย่างเช่นเงินกันในเมือง
จีน) คนเดินที่มั่วมากผิดกันเป็นเจ้ามือ แต่ต่อมาในชั้น
หลังเดินอย่างนายอากรเป็นเจ้ามืออย่างเดียว

๕) รัฐบาลยอมให้นายอากรมีอำนาจบางอย่าง คือ จับผู้
ประพฤติเกะกะในบริเวณ โรงบ่อนกักขังไว้ได้เมื่อ ก่อเหตุ ตัวต่อ
เจ้าพนักงาน อย่าง ๑ ตรวจจับผู้ลักลอบเดินเบี้ยและการพนัน
ในเขตต์อากรของตน เอาตัวกักขังไว้ได้เมื่อ ก่อเหตุตัวต่อเจ้าพนักงาน
งาน อย่าง ๑ ฟ้องเรียกเอาคืนไม่จากผู้ล่วงละเมิดอากรบ่อน
เบี้ยในเขตต์ของตนอย่าง ๑ เวรคดีอากรบ่อนเบี้ยที่ต่งขึ้น
และแก้ไขรายการโดยลำดับมาต่อนักอนรัชกาลที่ ๕ สอดส่อง
ทราบความดังแสดงมา

๓. ตำนานเรื่องต่งอากรหวยในประเทศไทย

วิชเดินหวยเกิดขึ้นในเมืองจันทงกล่าวมาแต่ข้างต้น เกิด
เกิดขึ้นแล้วไม่ช้าก็เข้ามาถึงเมืองไทยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เรื่อง
มูลเหตุที่จะเกิดการเดินหวยในประเทศไทย มีในพระราชนิพนธ์
ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งไว้ดัง
นี้ว่า “เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔) นานมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ.
๒๓๗๕) หนึ่งน้อยชาวแพ่งถึงตองขอชาวต่างประเทศเข้ามาค้า
ขาย คนที่ไม่มีเงินจะซื้อชาวกินต้องมารับจ้างทำงานคิดเอา

ชาวเป็นค่าจ้าง เจ้าภาษีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอา
 ดินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่ผู้จ้นจ้นผูกปอกไม่มีเงินจะให้ ต้อง
 เขามารับทำงานในกรุงฯ จึงทรงพระราชดำริแกลงไปว่า
 เงินตราบัว เงินตราครุฑ เงินตราปราสาท^๑ ได้ทำใช้ออก
 ไปก็มาก หายไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อ
 ผืนนาเก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับผืนผืนเดียวเป็นอันมาก
 ตัวเงินก็ไม่มีขึ้นมา และเงินหึงพระศรีไชยบาล^๒ จึงกราบทูล
 ว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มากไม่เอาออกใช้
 ถ้ายางนทเมืองจันทหวยขึ้นจ้มีเงินมา จึงโปรดให้เงินหึง
 จันทหวยขึ้น เป็นอากรอย่าง ๑ และมีในจดหมายเหตุ^๓ อีก
 ฉบับ ๑ ว่า เจ็ดหวง แรกออกหอยเมื่อเดือนยี่ บมะแม ก็ต้อง
 ด้วยกระแสพระราชนั้นพัน^๔ จึงยุติได้เป็นแน่ว่าการเดินหอย
 แรกขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๗๘
 เรื่องตำนานของการอากรหอย ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อ
 แรกเจ็ดหวงทำอากรนั้น ตั้งโรงหอยที่ในกำแพงเมืองใกล้สะพาน
 หิน แล้วเดือนมาอยู่ ท่นางบูรพาภิรมย์เคยจน.
 เดิมเจ็ดหวงออกหอยแต่เวลาเช้าวันละครึ่ง ต่อมาไม่ช้า
 พระศรีวโรจนาศเห็นเจ็ดหวงมีกำไรมาก จึงกราบบังคมทูลขอ

๑. คือเงินบาทพดด้วงที่ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ และรัช
 กาลที่ ๓

๒. ตำแหน่งเป็นนายอากรสุรา เรียกกันว่า เจ็ดหวง

๓. นายกล้ำกล้าวไว้ในกลอนเพลงยาวก้านันทหวย

ตั้งหอขึ้นอีกโรง ๑ โรงหอของพระศรีวิโรจน์อยู่ทางบางลำภู
ออกหอเวลาค่ำวันละครึ่งเพื่อจะมีให้พ้องเวลากับหอโรงเจ็ด
หง หอจึงมีแปดโรง เรียกกันว่าโรงเข้าโรง ๑ โรงคำโรง ๑
ต่อมาหอโรงพระศรีวิโรจน์ทำการไม่เรียบร้อย ที่คู่ค้อกรหอ
จึงไปรวมอยู่ที่โรงหอของเจ็ดหงแห่งเดียว เคยเป็นเหตุให้
ออกหอได้ ๒ เวลา แต่คงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่า หอโรงเข้า
เวลา ๑ หอโรงคำเวลา ๑ มาจนกระทั่งเลิกอกรหอ เงินอ
กรหอขึ้นโดยนว่าเมื่อแรกตั้งอกรหอในรัชกาลที่ ๓ เงินอกร
ราวปีละ ๒๐,๐๐๐ บาท เจ็ดหงจะได้ทำอยู่ กับและผู้ที่จะได้
ทำต่อมาหาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าต่อมาจัดให้ว่าประมุขกัน
คราวละปีเหมือนกับอกรบ่อนเบี้ย เมื่อการออกหอมีการประ
มุขกันเป็นอกร เงินหลวงก็เพิ่มทวีขึ้นโดยลำดับ

หนึ่งในรัชกาลที่ ๔ มีผู้ขอผูกอกรหอออกไปตั้งที่เมือง
เพชรบูรณ์แห่ง ๑ ที่พระนครศรีอยุธยาอีกแห่ง ๑ แต่เงินอยู่ได้
ไม่ช้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาส
ทรงตั้งเกณฑ์ราษฎรพากันยากจนลงไป จึงโปรดให้เลิกหอที่
เมืองเพชรบูรณ์และที่พระนครศรีอยุธยาเสีย แต่นั้นรัฐบาลก็มีได้
ยอมอนุญาตให้เล่นหอในหัวเมืองอีก หอจึงมีแต่ที่ในกรุงเทพฯ
แห่งเดียว.

พระวิจารณ์ของสมเด็จพระยาตำราง ฯ
ว่าด้วยหนังสือ ๖๖ พราหมณ์ศาสตร์ทวารวดีพิธิ ๖๖

หนังสือเรื่องนคณบัทหอพระสมุดได้มา ว่าเป็นคัมภีร์
ไมถานจากภาษาไทยด้วยอักษรขอม แต่ด้าเนาที่ตั้งมาคิดเขียน
เปลี่ยนเป็นอักษรไทย พิจารณาดูเห็นเป็นตำราพิธิ ๒ ประเภท
เอารวมรวมมาไว้ด้วยกัน ข้างต้นเป็นประเภทพิธิ “ส้มโฆ
ตฤทถวง” ต่อขึ้นไปเป็นประเภทพิธิทำประจำปีครบทั้ง ๑๒ เดือน
เรียกว่า “พิธิทวารวดี” จึงเขียนคำวิจารณ์แยกกันเป็น ๒
ภาค ตามประเภทของพิธิ

วิจารณ์ พิธิส้มโฆตฤทถวง

พิธิส้มโฆตฤทถวงมีที่ล้นอยู่ในหนังสือ “คำให้การชาว
กรุงเก่า” ซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์ (ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘)
ในหนังสือนี้ว่า เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี มีการพิธิ
ส้มโฆตฤทถวง คือพระราชโอรสธิดาของพระเจ้าแผ่นดิน
พระองค์ละ ๑๐ ครั้ง เป็นประเพณี คือ
ครั้งที่ ๑ ส้มโฆเมื่อประสูติได้ ๓ วัน (ยังทำในสมัย
กรุงรัตนโกสินทร)

ครั้งที่ ๒ ส้มโฆเมื่อพระชันษาได้ ๓ เดือน คือ พิธิชนพระ
อู่ที่พรรณาในตำราฉบับนี้ (ยังทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร)

ครั้งที่ ๓ ส้มโฆเมื่อแรกพระชนก ชน พระชันษาราว ๗
เดือนหรือ ๘ เดือน (ไม่เคยได้ ยืนยันว่าทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร)

ครั้งที่ ๔ สัมโภชเมื่อแรกทรงพระดำเนินได้ พระชนนษา
ราวชวบปี ๓ เรียกว่า พืชรดบัตที่พรรณนาไว้ในตำรา
(ดูเหมือนจะเคยทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เล็กน้อย
นานแล้ว)

ครั้งที่ ๕ สัมโภชเมื่อตั้งดวงที่ห้า เรียกก็นอก อย่างหนึ่ง
ว่า "พืชรดทำ" ทำเมื่อพระชนนษาถึง ๓ ขวบแล้ว (ในสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์เคยทำพืชรดตั้งแต่ ๒ ครั้ง ทำเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอตั้งดวงใน
รัชกาลที่ ๒ ครั้ง ๑ เมื่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิ
รุณหิศตั้งดวงในรัชกาลที่ ๕ อีกครั้งหนึ่ง ทำเป็นการใหญ่โตทั้ง ๒ ครั้ง
แต่เจ้าฟ้าพระองค์อื่นนอกจาก ๒ พระองค์นั้น ทำแต่พืช "รับพระสุพรรณบัตร" (เช่น พระนาม) อันเป็น
ส่วนที่ทาบแนบในพืชรดตั้ง ทำเมื่อพระชนนษาได้ ๙ ปี เป็น
กำหนดทั้งตั้งดวงและรับพระสุพรรณบัตร)

สัมโภชครั้งที่ ๖ เมื่อได้กนิศพระชนนษา ๙ ขวบบ้าง ๑๐
ขวบบ้าง ๑๓ ขวบบ้าง (ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยปกติพระ
องค์ชายได้กนิศเมื่อพระชนนษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงได้กนิศ
เมื่อพระชนนษา ๑๓ ปี เป็นกำหนด)

สัมโภชครั้งที่ ๗ เมื่อทรงผนวช พระองค์ชายทรงผนวช
เมื่อพระชนนษา ๑๔ ปี และว่าพระองค์หญิงทรงผนวชเป็นรูป

(เมื่อพระชันษา ๑๒ ปี) แต่ว่าพระองค์หญิงผนวชเป็นรูปชู้แต่
ยังทรงพระเยาว์ไม่เคยได้ขึ้นหรือได้เห็นในหนังสืออื่นนอกจาก
ในคำให้การช่างกรุงเก่า จึงสงสัยว่าจะผิด ถ้าหากว่าเจ้า
พระกรรมเพื่อทรงคุณทูลขอจะเป็นได้ (ในสมัยกรุงรัตนโก
สินทร์แต่พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร)

สมเด็จพระโกศกษัตริย์ เมื่ออภิเษกสมรส

สมเด็จพระโกศกษัตริย์ มีแต่เฉพาะพระองค์ชาย เมื่อพระชันษา
๒๓ ปี (ทรงผนวชเป็นพระภิกษุยังทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

สมเด็จพระโกศกษัตริย์ ๓๐ ทำพิธี “มงคลเบญจกิติ” (เรียก
กันเป็นสามัญว่าเบญจเพศ) เมื่อพระชันษาได้ ๒๕ ปี (ยัง
ทำกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์)

ในคำราชนิพนธ์ที่หอพระสมุดฯ ได้มาใหม่นี้ แต่พิธีสมโภช
ครั้งที่ ๒ เมื่อขึ้นพระอุกับพิธีสมโภชครั้งที่ ๔ เมื่อจรดบัลลังก์ ๒
อย่างเท่านั้น ชาติอยู่ถึง ๘ อย่าง พิธีแรกต่อไปถึงลักษณะทำ
การพิธีตามที่กล่าวในหนังสือนี้ ก็ผิดกับที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์
หลายประการ จะเปรียบเทียบลักษณะพิธีสมโภชขึ้นพระอุให้
เห็นข้อผิดกัน ฯ

วิจารณ์พิธีสมโภชขึ้นพระอุ

๑. คำราชนิพนธ์ว่าทำพิธีวันเดียว และทำเป็นพิธี
พราหมณ์ แต่ตามแบบที่ทำในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทำพิธี ๒
วัน คือก่อนวันขึ้นพระอุ พระตั้งฉัตรมณฑปในเวลายื่น และ
เชิญพระเวดาลงในวันฤกษ์ขึ้นพระอุ คือ มีทั้งพิธีตั้งและ
พิธีพราหมณ์.

๒. ในตำราฉบับนี้ ไม่กล่าวถึง การ โยน ผมไฟ ได้ จุก
ชวณให้สันนิษฐานว่า แต่ก่อนเห็นจะไม่ได้ ทำการนั้นเป็นส่วน
หนึ่งในพิธีขึ้นพระอยู่ แต่ตามแบบในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีพิธี
จรดพระกฐณ ปิดกรวไครไว้พระเกษาจุกพระราชกุมารตอน ข้า
ในวันฤกษ์ ขึ้นพระอยู่.

๓. ตาม ตำรา ฉบับนี้ เริ่มการ พิธีด้วย พระครูพราหมณ์
เชิญพระราชกุมารขึ้นพระอยู่ พิธีเคียงนางนมให้กล่อมเป็นส่วน
หนึ่งในการพิธี แล้วจึงเวียน เทียนสมโภช แต่ตามแบบที่ทำ
ในกรุงรัตนโกสินทร์ พระครูพราหมณ์เชิญ พระราชกุมารตรง
และเวียนเทียนสมโภชก่อน แล้วจึงเชิญขึ้นพระอยู่.

๔. ลักษณะ การให้กล่อม พระราชกุมารเมื่อขึ้นพระอยู่
แล้วก็มีดังนี้ ในตำราฉบับนี้ว่า.

“พระพิไคยง พระแม่นมข้าข้างละ ๗ ทำ ข้ากล่อมข้าง
ละ ๗ คำ บทดังนี้ว่าคนละคำ” (และลงบทกล่อมไว้ ในตำรา
ด้วย)

บทที่ ๑ ว่า “หลับไม่หลับได้ หลับพระไฟโรใบเขียว เอ๋ย”

บทที่ ๒ ว่า “หลับพระเนตรผู้บุญเรือง หลับเขาพระสุเมรุ
ราช เอ๋ย”

บทที่ ๓ ว่า “เหมือนอย่างบทที่ ๑ ซ้ำอีกครั้งหนึ่ง

บทที่ ๔ ว่า “หลับพระเนตรแต่องค์เดียว หลับเขาพระสุเมรุ
ราชเอ๋ย”

ตามแบบที่ทำในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพระครูพราหมณ์
เชิญพระราชาขุนพระอยู่ แล้วตัวพระครู พราหมณ์เองเป็นผู้
ชักสายไกวพระอยู่ และให้กล่อมพระราชาขุนด้วยมนต์ภาษา
สันสกฤต ๓ คา ถ้าพระราชาขุนเป็นเจ้าฟ้า มีพวกขี้บไม่
(ตัวผู้ชาย) ขี้บต่อไปอีกคนหนึ่ง จึงเป็นเสร็จการพิธี.

ที่นี้จะว่าด้วยวินิจนัยต่อไป (ขอบอกไว้เสียก่อนว่าเป็น
วินิจนัยตามความสันนิษฐานซึ่งอาจจะผิดได้) ดังเกิดสำนวน
ที่แต่งคำราชาชนบทไม่ กำนัน น่าจะแต่งในสมัยเมื่อแรกก่อกำ
ตั้งบ้านเมืองเป็นอิสระ ภายหลังเสียกรุงศรีอยุธยาไม่ช้านัก
ในพงศาวดารก็ว่าสมัยนั้นหนังสือ คำหรับคำรา คำหรับ การ พิธี
ต่าง ๆ เป็นอันตรายสูญไป เสีย เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาโดยมาก
ต้องพยายามสืบสวนสร้างขึ้นใหม่ ดังแต่ครั้ง กรุงธนบุรี มาจนใน
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ลักษณะการ ที่สร้างคำรา ขึ้นใหม่ใน
ครั้งนั้นมีเค้าเงื่อนอยู่ในพระราชนิพนธ์ของ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “เรื่องตั้งโรงโถงกันต์” (หอพระสมุด ฯ
พิมพ์ไว้ ในหนังสือ “ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย” ภา ค ๒
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓) ว่าเจ้าฟ้าหญิงพันทิวดีพระราชธิดาของพระ
เจ้าบรมโกษา ซึ่งอยู่มานในสมัยกรุงธนบุรีจนในรัชกาลที่ ๓
กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้นบอกกราบการพิธีสมโภชลูกหลวงให้ทำ
คำรา เพราะพระองค์ท่านได้เคยเข้าพิธีเอง และได้เคยเห็น
การพิธีสมโภชเจ้านายพี่น้องของท่านมาแต่ก่อน นอกจากนั้น

ยังมีในบานแผนกตำราพิชิตอนทญู หยงฝ่ายในไม่วู เช่นพิชิตบรม
ราชาภิษกเป็นต้น เดอกหาญเคยรู้เคยเห็นชนบชรรมนิยม
ครึงกรุงศรีอยุธยาซึ่งยังมีคหวเหตออยุ มารวมกันเป็นคณะ ถ้า
เรียกตามคำที่ใช้ในชนหลังก็คือ เป็น “กรรมกร” ปรีक्षा
หาหลักฐานแต่งตำราใหม่.

ยังมีข้อควรสังเกตอีกอย่างหนึ่ง ด้วยพิชิตมโกษพระราช
กमारตามประเพณีกรึงกรุงศรีอยุธยา ๑๐ อย่าง เหตุไฉน
จึงมีในตำราแต่ ๒ อย่าง ขอนถาจะสันนิษฐานว่าเพราะหาตำ
ราพิชิตมโกษอย่างอื่นไม่ได้ ได้มาแต่ ๒ พิชิตเขียนไว้เพียง
เท่านั้น ดูก็น่าพิศวง อนึ่ง ถ้าคบทชาคณนิกแปลกอยุ เพราะ
ชาดพิชิต ๑ (ส้มโกษ ๓ วัน) ได้พิชิต ๒ (ส้มโกษขึ้นพระอยู่)
ชาดพิชิต ๓ (ส้มโกษเมื่อพระทนคชน) ได้พิชิต ๔ (ส้ม
โกษเมื่อจรคบัถพี) เหตุใดจึงได้ตำราพิชิตคตกันเช่นนั้น ข้อ
นี้ข้อให้เห็นทางสันนิษฐานอีกทางหนึ่ง ว่าพิชิต ๑ กับพิชิต ๓
มีแต่การเวียนเทียนส้มโกษ ซึ่งเป็นประเพณีรูกนแพรวหาดายอยุ
แล้ว แต่พิชิต ๒ กับ ๔ มีการอย่างอื่นคตอง ทำอีกหาดาย อย่าง
ไม่วูแต่เวียนเทียนส้มโกษอย่างเดียว มุตเหตุอาจจะเกิดขึ้นด้วย
มีพระราชกุมารประสูติใหม่ จะต้องทำพิชิตขึ้นพระอยู่เมื่อพระ
ชันษาได้ ๑ เดือน และพิชิตจรคบัถพีเมื่อพระชันษาได้คตบปี ๑
ตามราชประเพณี จึง แต่งตำราพิชิตมโกษซึ่งคตองการ โดยคตวน
แต่ ๒ อย่าง ก่อน ความที่ควานมีคตวเงอน ประ กอบ อยุ

ในตำรา^๕เอง ที่เรียกพระ ราชกุมารว่า “ส้ม เต๋จ
 พระเจ้าลูกเธอ”^๖ หมายความว่า เป็นเจ้าฟ้า เจ้า
 ฟ้า^๗ที่ “เกิดในเศวตฉัตร” คือ ประสูติเมื่อส้มเต๋จพระบรม
 ชนกนาลเสวยราชย์แล้วนั้น เมื่อส้มยกรุ่นชนบุรีมีเจ้าฟ้าชาย
 สุกพันวงศ์ (พระราชบิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก) ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๒^๘ พระองค์หนึ่ง เมื่อใกล้
 จะสิ้นรัชกาลกรุงธนบุรีอยู่แล้ว ถึงส้มยกรุ่นรัตนโกสินทรใน
 รัชกาลที่ ๓ ไม่มีส้มเต๋จพระเจ้าลูกเธอ “เกิดในเศวตฉัตร”
 เลย เจ้าฟ้าคุณทศทิพยวดีเมื่อประสูติก็เป็นแต่พระองค์เจ้า
 ทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าคือเมื่อพระชันษาได้ ๖ ปีแล้ว ความที่
 กล่าวมาชวนให้เห็นว่าลักษณะพิธีเจ้าฟ้าชน พระอภัยมณี^๙กับตำรา พิธี
 เจ้าฟ้าจรดบัลลังก์ปรากฏในตำราฉบับนี้ เห็นจะแต่งขึ้นเมื่อครั้ง
 กรุงธนบุรี ตำราพิธีอย่างอื่นในเรื่องส้มโภชพระ ราชกุมารจะมา
 แต่งคือในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร แต่พิธีเจ้าฟ้าชนพระ
 อนุกับพิธีเจ้าฟ้าจรดบัลลังก์อย่างพรรณนาในตำรา^{๑๐} เมื่อล่วงส้มย
 กรุ่นบุรีแล้วไม่ได้ทำกว่า ๓๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๒ มีเจ้าฟ้า
 ประสูติใน “เศวตฉัตร” & พระองค์คือเจ้าฟ้าอาภรณ์ เจ้าฟ้า
 กตาง (ส้มเต๋จกรมพระยาบวรราชมบรมโกศ) เจ้าฟ้าปวง และ
 เจ้าฟ้าหญิงซึ่งสิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยาว์ อีกพระองค์ ๓
 จึงได้ทำอีก ถึงรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่มีส้มเต๋จพระเจ้าลูกเธอ แม้
 พระเจ้าลูกเธอก็มีประสูติเมื่อเสวยราชย์แล้วเพียง ๔ ปี เท่านั้น

ชาติพระราชมารดาประสูติใหม่ ไม่ได้ทำพิธีสมโภชขึ้นพระ
อยู่และจรดบัลลังก์มากว่า ๒๒ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงกลับ
มีเจ้าฟ้าเกิดในคราวนี้ เมื่อการทำพิธีสมโภชขึ้นพระอยู่
และจรดบัลลังก์มาแต่ช้านาน จึงเป็นเหตุที่จะแก้แบบพิธี
มาเป็นอย่างที่ทำในชนหลังดังพรรณนามาแล้วพิจารณาถึงขณะ
การที่เห็นได้ว่า ผู้ที่แก้ไขไม่ใช่ใครอื่นนอกจากพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยพระองค์ทรงเป็นอุดม
บัณฑิตทั้งทางพระพุทธศาสนาและได้ยศาสตร์ อาจจะค้น
ตำหรับตำรามาปรับปรุงเป็นระเบียบใหม่ พึงเห็นได้ในรายการ
พิธีสมโภชขึ้นพระอยู่ ดังจะกล่าวต่อไป

๑. ให้มีพิธีสงฆ์สวดมนต์โดยพระเพิ่มขึ้นใหม่ ให้สม
กับที่เป็นพุทธศาสนิกชน

๒. เสด็จการโกนผมไฟไว้จุด ซึ่งเดิมทำต่างหากจากการ
พิธีมาเซาหัวพิธีสงฆ์ตามเคาพิธีโกนผมไฟ

๓. พิธีโกนผมไฟมีการร่อนน้ำทำขวัญ ในพิธีขึ้นพระอยู่ ทรง
อนุโลมเอาระเบียบพิธีสงฆ์มาใช้ แต่ให้พระราชกุมารลงตรง
ในชั้นต่ำครั้นเห็นได้โดยทำทรงและรูปกึ่งปลาดอยในน้ำ
เหมือนกันกับพิธีสงฆ์

๔. ตามตำราเก่าขึ้นพระอยู่ให้ถ่อมแล้วจึงเวียนเทียนสม
โภช เห็นจะทรงพระราชดำริเห็นว่าเหมือนสมโภชพระราชกุมาร
บรรทมหลับแล้ว จึงแก้ไขระเบียบให้เวียนเทียนสมโภชแต่ยัง
บรรทมตื่นแล้วจึงเชิญขึ้นพระอยู่

๕. ที่ พระครูพราหมณ์ เจริญ พระราชกุมาร ๕ พระองค์
โปรดฯ ให้ตั้งไว้ตามเดิม แต่ที่พี่เลี้ยงนางนมไกวพระอู่ให้เข้า
ในพิ้น โปรดฯ ให้เลิกเสีย อาจจะเป็นเพราะทรงพระราชดำริที่
ว่าบทให้ไม่เป็นแก่นสาร จึงเปลี่ยนเป็นให้พระครูพราหมณ์
ไกวพระอู่ขับกล่อมด้วยมนต์ภาษาสันสกฤต ตามเค้าพิ้นไกว
เปิดให้เจ้าหญิง ตั้งเกิดรายการที่เปลี่ยนแปลง เห็นได้ว่า
ต้องเป็นความคิดของผู้รอบรู้อย่างยิ่งทรง

วิจารณ์พิ้นสมโภชจรตบัถ

ลักษณะพิ้นจรตบัถที่ไม่ได้ในหนังสืออื่น หรือแม้ความรู้
เห็นที่จะใช้เทียบทานเหมือนอย่างพิ้นสมโภช ๕ พระองค์ เพราะ
เป็นพิ้นที่เลิกเสียช้านานแล้ว มีแต่เค้าเงื่อนที่จะสันนิษฐานว่า
เพราะเหตุไรจึงเลิกพิ้นสมโภชจรตบัถเสียด้วยกันกับพิ้นสมโภช
เมื่อพระชนก ๕ ด้วยพิเคราะห์เหตุพิ้นสมโภชพระราชกุมารอีก
๘ อย่าง ที่ยังทำต่อมา ถ้ามองเหตุเนื่องกับประเพณีบ้านเมือง
ดังจะพรรณนาต่อไป

๓. เหตุที่ทำพิ้นสมโภชเมื่อประสูติได้ ๓ วันนั้น เพราะ
แต่โบราณทารกที่คลอดใหม่มักตายภายใน ๓ วันโดยมาก จน
มีคำภาษิตว่า “๓ วันลูก ๕ วันลูกคน” ด้วยเชื่อกันว่า ผัน
รูปให้ม เกิด เมื่อเกิดแล้วถ้าผันรูปโฉมอยาก จะเอาไป
เลี้ยงเองกับบรรดาให้ตาย ถ้าไม่ชอบก็ทิ้งไว้ให้มนุษย์เลี้ยง

เพราะเชือกกันอย่างนั้น เวลาทากรกคดขยี้มียบายกกดกันด้วย
ประการต่าง ๆ เช่นวงสายสัญญาณ ขนย่นกันคน มีให้เข้ามา
ใกล้ทากรเป็นต้น และยังมีบายอย่างอื่นอีกมาก เมื่อทากร
คดขยี้มาได้พ้น ๓ วัน ถือว่าพ้นเขตต์ “เป็นตุ่ม” จึงทำขวัญ
แต่ทำกันเพียงในครัวเรือน ด้วยยังไม่วายหวาดหวั่น

๒. เหตุที่ตมโงชนพระอยู่เมื่อประสูติได้เดือน ๓ เกิดมี
แต่ความมั่นใจว่าทากรนั้นจะรอดอยู่ได้จนโต จึงตั้งคนเลี้ยง
อย่างสามัญ เช่น เอาขนนอนเปลเป็นต้น และปลดสายสัญญาณ
กันผู้วงเลี้ย ทั้งบอกกล่าวแก่วงญาติให้หมั่นอย่างชนะเย็น
ตมชักใหม่ในสฤก พวกญาติจึงพากันมาทำขวัญ

๓. เหตุที่ท่าพิชิตมโงชนตรงตรง (หรือตรงท่า) นั้น นำ
ต้นนิษฐานว่าเนื่องกับหัดว่ายน้ำ แต่มีการให้ช้อยอยู่ในพิชิตด้วย

๔. เหตุที่ท่าพิชิตได้กันต์ เกิดแต่จัญญวียเปลี่ยนสภาพพัน
จากเป็นเด็กเข้าเขตต์หนุ่มสาว

๕. เหตุที่ตมโงชนเมื่อผนวชเป็นสามเณรเกิดด้วยประเพณี
การศึกษาแต่โบราณ เด็กชายเมื่ออายุพอรักษาตัวเองได้ ให้
ไปศึกษาวิชาการต่อพระภิกษุสงฆ์ ทวด และบวชเป็นสามเณร
อยู่ในวัดศึกษานั้น

๖. เหตุที่ตมโงชนเมื่ออภิเษกสมรส ก็คือท่าพิชิตแต่งงาน
บ่าวสาวนั่นเอง

๗. เหตุที่ส้มโอรเมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เกิดแต่การ
ที่ตะเพกคฤหัสถ์ออกเป็นสมณะ เพื่อดีกษาพระธรรมวินัยช่วย
อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

๘. เหตุที่ส้มโอรเบญจเพศ เกิดแต่เชือกนตามโหร—
คำสวดว่าเมื่ออายุถึง๒๕ปีเป็นเขตต์เคราะห์ร้ายอาจจะมีภยพบค
จึงท พธิเพื่อเดเคราะห์

พิธีส้มโอรอย่างทกตำรามาแล้วตมม.หตุประกอบ แต่
การพิธีส้มโอรเมื่อพระทนต์ชนกับพิธีจรดบัลพ์ไม่มีเหตุอื่น นอก
จากพ้นชนหรือเดินได้ตามธรรมเนียม พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นจะทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่มีแก่นสาร จึง
โปรดให้เลิกเสีย หรือจะเลิกมาแต่ก่อนรัชการที่๔แต่ก็ไม่ได้

การพิธีส้มโอรที่วิจารณ์มานี้ ในคัมภีร์เรียกว่า “ พิธี
ส้มโอรสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ” อันหมายความว่า เฉพาะแต่ที่
เป็นเจ้าฟ้าลูกเธอ ถ้าเป็นพระองค์เจ้าลูกเธอจะทำพิธีส้มโอร
ผิดกันอย่างไร อธิบ ยค มีความรู้เห็นมากทำทุกอย่างหมด
เป็นแต่ลดหลั่นลงกว่าเจ้าฟ้า แต่พิธีตั้งรับพระสุพรรณบัฏ
นั้นหาทำดีหรับพระองค์เจ้าไม่ว

วิจารณ์เรื่องมนุษยทางตน

จำเดิมแต่มนุษย์รู้จักเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร และ
อาจจะมีกหัดสัตว์เคี้ยวเอื้องได้ ให้เป็นประโยชน์แก่ตนได้
ไม่ต้องพาครอบครัวเที่ยวเล็มหญ้าหาอาหารกินเหมือนแต่ก่อน
มนุษย์ก็เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่ประจำที่เป็นหลักแหล่ง และไม่ทิ้ง
ถิ่นที่โดยไม่จำเป็นเคยเป็นวิสัยมนุษย์สืบมาจนทุกวันนี้ เหตุ
ที่ทำให้มนุษย์ต้องทิ้งถิ่นมี ๔ อย่าง เรียกตามพระบาลีว่า
“ทุกิกขภัย” จะแปลในวิจารณ์ว่า เพราะอาหารไม่พอเพียง
ข้ออย่าง ๑ “พยาธิภัย” จะแปลว่าเพราะความไข้เยี่ยง ๑
“โจรภัย” จะแปลว่าเพราะเพื่อนมนุษย์เบียดเบียน อย่าง ๑
“ราชภัย” จะแปลว่าเพราะรัฐบาลกดขี่อย่าง ๑ จะพรรณนา
อธิบายเป็นอย่างๆต่อไป และจะเลือกหาอุทหรณท์ที่ใกล้ๆกับ
ปัจจุบันมาให้เห็นได้ง่ายๆด้วย

อธิบายทุกิกขภัย

ทุกิกขภัยเป็นเหตุเกิดโดยธรรมชาติ Natural Cause เพราะ
มนุษย์รวมกันอยู่เป็นถิ่นฐานย่อมมีลูกหลานเกิดเพิ่มจำนวน
ขึ้น จำต้องหาอาหารเพิ่มเติมขึ้นให้พอกันกัน เหตุทุกิกขภัย
จึงมีอยู่เสมอ ผิดกับพยาธิภัย โจรภัย และราชภัย ซึ่งมีแต่
เป็นครั้งเป็นคราว วิถีมนุษย์ของกันทุกิกขภัยย่อมอาศัยอุปบาย

๒ อย่างมาแต่ดึก บรพ คือประกอบกิจกรรมเพาะปลูกให้
เกิดอาหารมากขึ้น อย่าง ๓ หรือพานิชกรรมหาอะไรแลกอา
หารจากผู้อื่นอย่าง ๓

ยกตัวอย่างทางกิจกรรม ถ้าในตำบลที่ตั้งถิ่นฐานยังมีที่
ดินว่างมาก ก็จับจองที่ว่างไถนสร้างถากถางทำเป็นไร่นา แล้ว
พาครอบครัวของตนไปตั้งบ้านเรือนทำไร่นาหาอาหาร ให้ได้พอ
กินกันอยู่ในนั้น ครั้นจำเริญรกรากนานมา มีลูกหลานเกิดมาก
ขึ้น อาหารเกิดในไร่นาที่นั้นไม่พอกินกัน ลูกหลานที่เติบโตใหญ่
ถึงขนาดเป็นฉกรรจ์มีครอบครัว ก็แยกไปจองที่ว่างทำไร่นาและ
บ้านเรือนขึ้นใหม่ เหมือนอย่างพ่อแม่ได้ทำมา แล้วขยายถิ่น
ฐานของมนุษย์ที่อยู่ในตำบลเดียวกันให้กว้างขวางออกไป และ
มีไร่นาเพิ่มเติมขึ้นโดยลำดับด้วยประการฉะนี้ จนหมดที่ว่างอัน
จะพึงเพาะปลูกัญญาหารได้ในตำบลนั้น แต่ลูกหลานก็ยังเกิด
เพิ่มขึ้น และความต้องการอาหารเพิ่มขึ้นก็มีอยู่เดิม คน
ที่เกิดขึ้นหลังจากรุ่นที่ตนเดิมไปหาที่ทำไร่นาและพาครอบครัว
ย้ายไปตั้งถิ่นฐานอยู่ในตำบลอื่น ที่นั้นก็เกิดเป็นถิ่นฐานที่อยู่
ของมนุษย์เพิ่มขึ้นอีกตำบลหนึ่ง แล้วเป็นเช่นนั้นต่อไปอีก จำ
เนียรเวลาดังกล่าวผู้คนไปก็มีถิ่นฐานตั้งแพร่หลายออกไป
เคยเป็นปัจจัยให้มนุษย์ชาติเดียวกันตั้งเมืองแต่ละประเทศ เพราะ
เหตุจูงยทุกภิกขัยเป็นมูล พึงเห็นเช่นประเทศต่างๆ ในทวีป
อเมริกาเป็นตัวอย่าง

ทุกภิกขุยังมีอีกอย่าง ๑ ซึ่งเกิดแต่เป็นครั้งเป็นคราว เช่น
 บางปีฝนแล้งหรือน้ำท่วม ทำให้ข้าวในนาที่จะกินเป็นอาหาร
 เสียหมดทั้งท้องถื่น ในกรณีเช่นนั้นไม่เคยได้ยินว่าในเมืองไทยมี
 ใครอดตาย เพราะแต่ก่อนนาชาวนาหรือแม่ชาวนานั่งอยู่ใน
 เมืองย่อมมียุ้งที่ในบ้านเก็บข้าวสำรองไว้พอกินปี ๑ ทุกบ้านถ้า
 นาเสียเพียงปีเดียว ข้าวสำรองมีพอกิน คือเฉลี่ย ๒ ปีติดๆ กัน
 จึงต้องชวนชวาย ลักษณะการชวนชวายหาอาหารในกรณีเช่น
 นั้นไม่ถึงท้องถื่น เป็นแต่พวกคนชนนกรรพากันไปตั้งทำนา
 ในตำบลอื่นที่ยังพอจะทำได้ หรือมีคนนักพากันเข้าป่าตั้งเตา
 หาของป่า เช่นหาวยศุภาและน้ำมันยาง เป็นต้น หรือตัดไม้
 มาขายเอาเงินซื้ออาหาร เมื่อฝนฟ้ากลับเป็นปกติก็พากันกลับ
 ไปอยู่ถื่นเดิม เพราะฉะนั้นทุกภิกขุยังอนเกิดขึ้นแต่เป็นครั้งเป็น
 คราว ถึงจะใหญ่หลวงก็หาเป็นเหตุให้มนุษย์ทั้งถื่นไม่ เว้นแต่
 ถิ่นที่คนเดียจะทำนาต่อไปไม่ได้ มีตัวอย่างดังเช่นที่ทุ่งเขาข่อย
 และทุ่งเขาดีมบบัง เมืองเพชรบุรี ที่ทางรถไฟสายใต้ผ่านไป
 เมื่อมีคนยังคิดเป็นทพวดาวทรงดำ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า
 ดาวโฆ่ง ทำนา อยู่มาน้ำทะเลกัดถ้ำคลองจนกว้างใหญ่น้ำเค็ม
 ชนท่วมที่ดินเดียวทำนาไม่ได้ดังแต่ก่อน พวดาวทรงดำต้องทิ้ง
 ถิ่นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรีก็มี ไปอยู่จังหวัด
 พิจิตรก็มี แต่ก่อนมีบ้านดาวทรงดำแต่ที่เมืองเพชรบุรี
 เดียวนี้มีหมู่บ้านพวดาวทรงดำอยู่ถึง ๓ จังหวัด ไปเข้าคำ
 เดียวกันกับมนุษย์ทั้งถื่นด้วยทุกภิกขุ ดังพรรณนามาข้างต้น

อธิบายพยาธิภัย

แต่โบราณ เมื่อมนุษย์ยังเข้าใจว่าโรคระบาด เช่น ฝนกรดหรือลงรากแผ่นดิน เกิดด้วยผีกระทำร้าย การที่มนุษย์ทั้ง ถิ่นเพราะพยาธิภัยเป็นเหตุเห็นจะมีมาก ปรากฏในเรื่องพงศาว ดารถึงพระเจ้าอู่ทองทั้งราชธานีนี้ “ห้า” คือโรคระบาด ย้าย ไปตั้งอยู่ ณ เมืองอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๓ แม้ในปัจจุบันพวก ชาวบ้านเขื่อนทอ้อยตามชนบทเขา เช่น พวกเงาะ พวกยาง และ พวกเกรียงเป็นต้น ก็ยังทรงถนอมโรคระบาดอยู่อย่างเดิม แต่ พวกมนุษย์ที่เป็นชาวบ้านชาวเมืองมีความรู้ที่จะรักษาและป้องกัน โรคระบาดได้ด้วยวิชา ไม่กลัวโรคระบาดเหมือนแต่โบ— รราณ เหตุที่มนุษย์ทั้งถิ่นเพราะพยาธิภัยกันอยู่โดยลำดับนอก จากพวกชาวป่าบางจำพวก นับได้ว่าไม่มีใครหนึ่ง การทั้งถิ่น ด้วยพยาธิภัยเป็นเหตุจึงเป็นอันสูญไปแล้ว

อธิบายโรภัย

เหตุที่มนุษย์ทั้งถิ่นเพราะถูกเพื่อนมนุษย์เบียดเบียนพม หาดาย เช่น มึงมนุษย์ในถิ่นเดียวกันเบียดเบียน และมนุษย์ต่างถิ่น มาเบียดเบียน

เหตุที่มนุษย์ถิ่นเดียวกันเบียดเบียน เช่นผู้ประพฤติ เกลวเหวี่ยงจนเพื่อนบ้านรังเกียจคิด หรือเกิดผิดพองกบเพื่อน บ้านจนไม่วางใจว่าจะอยู่เย็นเป็นสุขได้ก็คิด คนชนดนมกทั้งถิ่น

ไปอยู่^{๑๑} ท้อง^{๑๒} มนุษย์^{๑๓} ทง^{๑๔} ถิ่น^{๑๕} ด้วยเหตุ^{๑๖} อย่าง^{๑๗} จำ^{๑๘} มาน^{๑๙} ไม่^{๒๐} ต่ำ^{๒๑} คับ^{๒๒} เพราะ
เป็น^{๒๓} ล้วน^{๒๔} น้อย^{๒๕} อาการ^{๒๖} ก็^{๒๗} คด^{๒๘} ยาก^{๒๙} กับ^{๓๐} พวก^{๓๑} ทง^{๓๒} ถิ่น^{๓๓} เพราะ^{๓๔} ทุ^{๓๕} ฤ^{๓๖} ก^{๓๗} ข^{๓๘} ภัย^{๓๙}
ต่าง^{๔๐} กัน^{๔๑} แต่^{๔๒} เหตุ^{๔๓}

เหตุ^๑ ที่^๒ มนุษย์^๓ ทาง^๔ ถิ่น^๕ เบียด^๖ เบียด^๗ พน^๘ นั้น^๙ อาจ^{๑๐} จะ^{๑๑} เป็น^{๑๒} เพราะ^{๑๓} คน^{๑๔}
ร่วม^{๑๕} ชาติ^{๑๖} ใน^{๑๗} ประเทศ^{๑๘} เดียว^{๑๙} กัน^{๒๐} หรือ^{๒๑} เป็น^{๒๒} คน^{๒๓} ต่าง^{๒๔} ชาติ^{๒๕} อยู่^{๒๖} ต่าง^{๒๗} ประ^{๒๘}
เทศ^{๒๙} ไป^{๓๐} เบียด^{๓๑} เบียด^{๓๒} พ^{๓๓} ถ้า^{๓๔} คน^{๓๕} ใน^{๓๖} ประเทศ^{๓๗} เดียว^{๓๘} กัน^{๓๙} มัก^{๔๐} เป็น^{๔๑} แต่^{๔๒} ใจ^{๔๓}
Robber ปล้น^{๔๔} สัตม^{๔๕} ภ^{๔๖} ณะ^{๔๗} เพราะ^{๔๘} บ้าน^{๔๙} ใน^{๕๐} เวลา^{๕๑} เจ้า^{๕๒} บ้าน^{๕๓} เผลอ^{๕๔} ได้^{๕๕} ทรัพย์^{๕๖}
ที่^{๕๗} ถ่ม^{๕๘} มือ^{๕๙} แล้ว^{๖๐} หนี^{๖๑} ไป^{๖๒} ถ้า^{๖๓} เป็น^{๖๔} คน^{๖๕} ต่าง^{๖๖} ประเทศ^{๖๗} มัก^{๖๘} เป็น^{๖๙} พวก^{๗๐} กัน^{๗๑} ไซ^{๗๒}
กโดย^{๗๓} เบียด^{๗๔} ฝ^{๗๕}เย^{๗๖} Raider เก็บ^{๗๗} เอา^{๗๘} ทรัพย์^{๗๙} ด^{๘๐} ิน^{๘๑} บรร^{๘๒} ตาม^{๘๓} ทง^{๘๔} ตา^{๘๕} บด^{๘๖} แม้^{๘๗} จ^{๘๘}
น^{๘๙} ญ^{๙๐} ึง^{๙๑} และ^{๙๒} เด็ก^{๙๓} เอา^{๙๔} ไป^{๙๕} เป็น^{๙๖} เสด^{๙๗} ย^{๙๘} บาง^{๙๙} ที่^{๑๐๐} ก็^{๑๐๑} เคย^{๑๐๒} ช^{๑๐๓} ึง^{๑๐๔} เอา^{๑๐๕} ท^{๑๐๖} ด^{๑๐๗} ถิ่น^{๑๐๘}
ฐาน^{๑๐๙} เสีย^{๑๑๐} ด้วย^{๑๑๑} ภัย^{๑๑๒} อัน^{๑๑๓} เกิด^{๑๑๔} แต่^{๑๑๕} กัน^{๑๑๖} ไซ^{๑๑๗} กเป็น^{๑๑๘} เหตุ^{๑๑๙} ให้^{๑๒๐} มนุษย์^{๑๒๑} อยู่^{๑๒๒} ตาม^{๑๒๓} ตา^{๑๒๔}
บด^{๑๒๕} ต่าง^{๑๒๖} ๆ^{๑๒๗} แสง^{๑๒๘} หาท^{๑๒๙} พง^{๑๓๐} และ^{๑๓๑} เป็น^{๑๓๒} บั^{๑๓๓} จ^{๑๓๔} ัย^{๑๓๕} ให้^{๑๓๖} เกิด^{๑๓๗} อา^{๑๓๘} ณา^{๑๓๙} เสด^{๑๔๐} ค^{๑๔๑} ปก^{๑๔๒}—
ครอง^{๑๔๓} ให้^{๑๔๔} ม^{๑๔๕} ห^{๑๔๖} ัว^{๑๔๗} หน้า^{๑๔๘} ส^{๑๔๙} าม^{๑๕๐} ว^{๑๕๑} ร^{๑๕๒} จ^{๑๕๓} จะ^{๑๕๔} เรีย^{๑๕๕} ก^{๑๕๖} ร^{๑๕๗} ว^{๑๕๘} ม^{๑๕๙} ก^{๑๖๐} ำ^{๑๖๑} ด^{๑๖๒} ัง^{๑๖๓} พ^{๑๖๔} อด^{๑๖๕} ค^{๑๖๖} อด^{๑๖๗} หรือ^{๑๖๘} ไป^{๑๖๙}
ทำ^{๑๗๐} ท^{๑๗๑} แ^{๑๗๒} ท^{๑๗๓} แ^{๑๗๔} ท^{๑๗๕} น^{๑๗๖} แก^{๑๗๗} ่^{๑๗๘} พวก^{๑๗๙} กัน^{๑๘๐} ไซ^{๑๘๑} กให้^{๑๘๒} เช^{๑๘๓} ด^{๑๘๔} ห^{๑๘๕} ด^{๑๘๖} าบ^{๑๘๗} ให้^{๑๘๘} มนุษย์^{๑๘๙} อยู่^{๑๙๐} เย^{๑๙๑} น^{๑๙๒} เป็น^{๑๙๓} ล^{๑๙๔} ุ^{๑๙๕}
ด^{๑๙๖} ัง^{๑๙๗} แต่^{๑๙๘} ก^{๑๙๙} ่อน^{๒๐๐}

การ^๑ เบียด^๒ เบียด^๓ พ^๔ ๒ อย่าง^๕ ที่^๖ ว่า^๗ มา^๘ ใจ^๙ ร^{๑๐} ปล้น^{๑๑} สัตม^{๑๒} ภ^{๑๓} ณะ^{๑๔} ไม่^{๑๕} ถึง^{๑๖} เป็น^{๑๗}
เหตุ^{๑๘} ให้^{๑๙} มนุษย์^{๒๐} ทง^{๒๑} ถิ่น^{๒๒} แต่^{๒๓} การ^{๒๔} กัน^{๒๕} ไซ^{๒๖} กนั้น^{๒๗} ถ้า^{๒๘} ไม่^{๒๙} มี^{๓๐} ก^{๓๑} ำ^{๓๒} ด^{๓๓} ัง^{๓๔} พ^{๓๕} อด^{๓๖} บ^{๓๗} ้อง^{๓๘} กัน^{๓๙}
มน^{๔๐} ุษย์^{๔๑} ก^{๔๒} ค^{๔๓} อด^{๔๔} ทง^{๔๕} ถิ่น^{๔๖} หนี^{๔๗} ไป^{๔๘} อยู่^{๔๙} ท^{๕๐} ้อง^{๕๑} น^{๕๒} ให้^{๕๓} พ^{๕๔} น^{๕๕} ภัย^{๕๖} ข^{๕๗} ้อง^{๕๘} น^{๕๙} ำ^{๖๐} จะ^{๖๑} เป็น^{๖๒} ม^{๖๓} ู^{๖๔}
เหตุ^{๖๕} ที่^{๖๖} ม^{๖๗} น^{๖๘} ุษย์^{๖๙} ต่าง^{๗๐} ชาติ^{๗๑} เช่น^{๗๒} พวก^{๗๓} เ^{๗๔} าะ^{๗๕} และ^{๗๖} เ^{๗๗} ร^{๗๘} ย^{๗๙} ง^{๘๐} เป็น^{๘๑} ค^{๘๒} น^{๘๓} ข^{๘๔} ั้น^{๘๕} ไป^{๘๖}
เป็น^{๘๗} ชา^{๘๘} ว^{๘๙} ป^{๙๐} ำ^{๙๑} อยู่^{๙๒} บ^{๙๓} น^{๙๔} ญ^{๙๕} เ^{๙๖} ภา^{๙๗} ม^{๙๘} น^{๙๙} ุษย์^{๑๐๐} พ^{๑๐๑} ว^{๑๐๒} ก^{๑๐๓} เ^{๑๐๔} ่^{๑๐๕} ำ^{๑๐๖} น^{๑๐๗} เ^{๑๐๘} ติม^{๑๐๙} ก^{๑๑๐} ค^{๑๑๑} ง^{๑๑๒} ค^{๑๑๓} ัง^{๑๑๔} ฎ^{๑๑๕} ม^{๑๑๖} ำ^{๑๑๗}
เนา^{๑๑๘} อยู่^{๑๑๙} ตาม^{๑๒๐} ที่^{๑๒๑} ร^{๑๒๒} าบ^{๑๒๓} ถ^{๑๒๔} ม^{๑๒๕} น^{๑๒๖} ุษย์^{๑๒๗} ชาติ^{๑๒๘} ้น^{๑๒๙} กัน^{๑๓๐} ไซ^{๑๓๑} ก^{๑๓๒} ดู^{๑๓๓} ไม่^{๑๓๔} ไ^{๑๓๕} ้ว^{๑๓๖} ก^{๑๓๗} ี^{๑๓๘} พ^{๑๓๙} ำ^{๑๔๐} กัน^{๑๔๑}

ขพบพทตบหนนชนไปอยู่บนภูเขา ถึงชนตูกหลานซึ่งไปเกิดบน
เขาไม่เคยอยู่ ที่ราบก็เลยเป็นชาวป่า

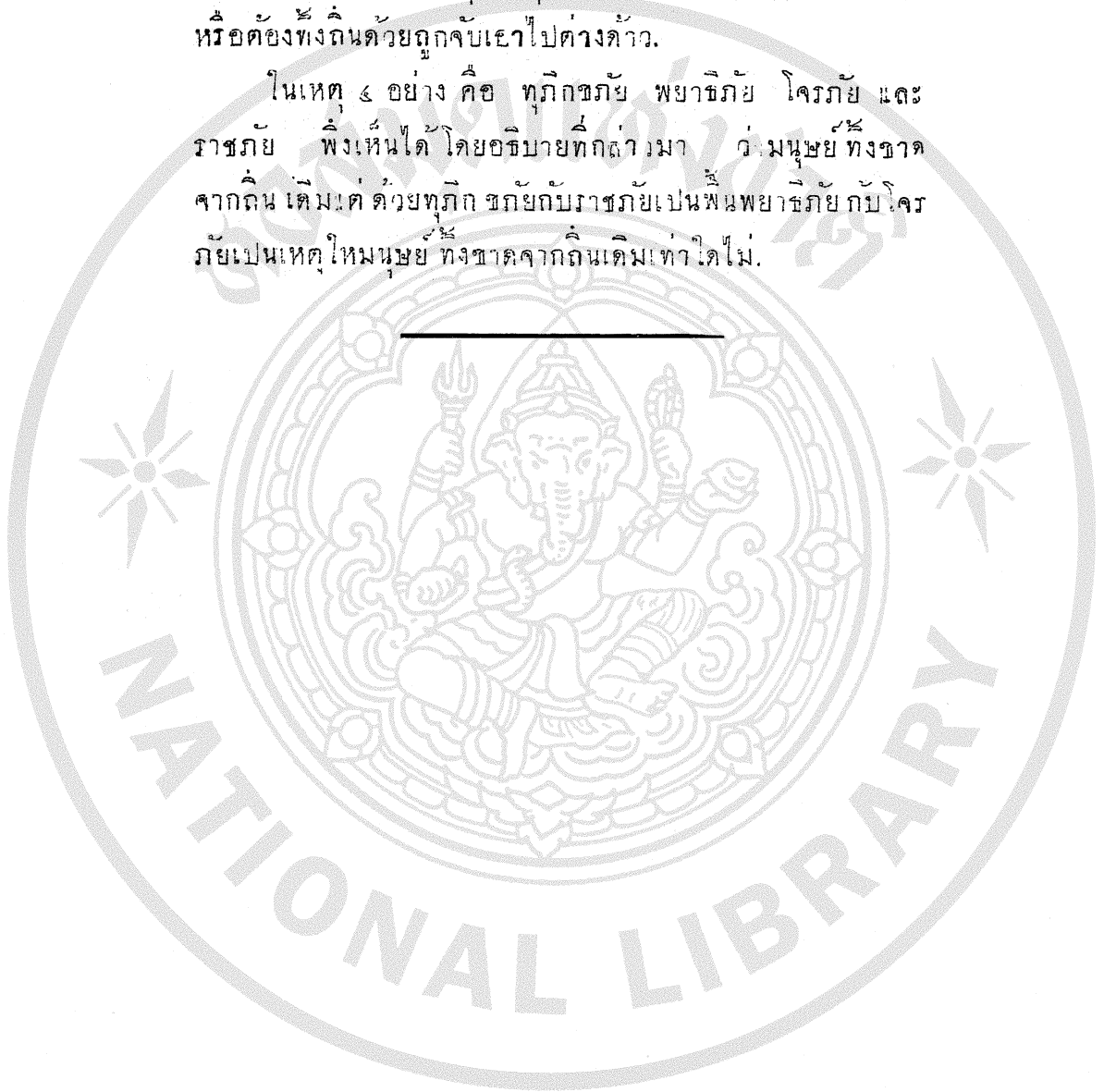
เหตุที่มนุษย์ต้องทิ้งถิ่นเพราะโจรภัย บางบางโดย ลำดับมา
เพราะบ้านเมืองมีรัฐบาลปกครองเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น นับ
ได้ว่าเป็นหมุดเหตุไปอีกอย่าง ๑

อธิบายว่าด้วยราชภัย

ที่เรียกว่าราชภัย หมายความว่า ถูกรัฐบาลกระทำร้าย
จะเป็นรัฐบาลประเทศเดียวกันก็ได้ หรือรัฐบาลต่างประเทศก็
ได้ หรือว่าอย่างหนึ่งเป็นภัย อันเกิดขึ้น ในประเทศ นั้นเองก็
ได้ หรือเป็นภัยมาแต่ประเทศอื่นก็ได้ ราชภัยที่เกิดขึ้นในประ
เทศนั้นเอง ยกตัวอย่างดังเช่นถูกรัฐบาล กระเกณฑ์ ใช้อย
จนเหลือกำลัง ต้องทิ้งถิ่นหนีความเดือดร้อนไปอยู่ ที่อื่นก็ได้
หรือเพราะเกิดรบราฆ่าฟันขึ้นในประเทศนั้นเอง มนุษย์ ตก
อยู่ในพวกข้างแพ้ กลัวพวกชนะจะทำร้าย ต้องทิ้งถิ่นหนีไป
อยู่ ที่อื่นให้ปลอดภัยก็ได้ นับเป็นราชภัยที่เกิดขึ้นในประเทศนั้นเอง
ส่วนราชภัยที่เกิดแต่ต่างประเทศนั้น คือมีข้าศึกต่างประเทศ
ยกมาตีบ้านเมือง ด้วยประเพณีทำการสงครามอย่างโบราณไม่
ได้จ้างผู้ ที่ไปรบ ตั้งแต่แม่ทัพลงไปจนพลทหารให้ห่ม เย็บไปหาผล
ประโยชน์เพื่อรบชนะ ด้วยเก็บริบทรัพย์ สัมบัติของข้าศึกและ
จับเอาตัวพวกข้าศึกที่เหลือนตายเป็นเชลย สำหรับใช้สอยหรือ

ขายตัวไป จึงเป็นเหตุให้มนุษย์พวกเทพ ทงถนหนเอาตัวรอด
หรือต้องทั้งถนด้วยถูกจับเอาไปต่างดาว.

ในเหตุ ๔ อย่าง คือ ฤทธิชัย พยาชัย โจรภัย และ
ราชภัย พึงเห็นได้ โดยอธิบายที่กล่าวมา ว่ามนุษย์ทั้งชาติ
จากถน เดิมแต่ด้วยฤทธิ ชัยกับราชภัยเป็นพณพยาชัยกับโจร
ภัยเป็นเหตุให้มนุษย์ ทั้งชาติจากถนเดิมเท่าใดไม่.

อธิบายเรื่องพดด้วง

๑) พดด้วงนั้นมีใช้ของหลวงสร้างขึ้น เป็นของเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี ต้นสกุลบุญศรี) คิดทำขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๕ แล้วทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสมเด็จพระที่นั่งอัมพรสถานในวังหลวง พระยาสุธรรมมนตรี พิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา บังคับออกจตุลศักราช ๑๒๓๖ เมื่อทำจนถึงอัฐมกรรม

๒) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพดด้วงให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงถือเป็นพระองค์แรก แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยสุนทร เป็นตำแหน่งเจ้าคณะรองคณะกลาง (สมัยนั้นคณะธรรมยุติกเป็นส่วนใหญ่ในคณะกลาง ยังไม่ได้ตั้งขึ้นเป็นคณะหนึ่งต่างหาก)

๓) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงรับมหาสมณตมาภิเศกเป็นมหาสังฆปริณายก แล้วตั้งพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ ต่อขึ้นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปลด โทณโส) วัดราชประดิษฐ ได้รับอภิเศกเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่ได้รับพระราชทานพดด้วงมา จนตลอดพระชนม์ชีพ

๔) ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ นั้น พระราชทานพดด้วงให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาอนิวัตรวรางกูร ทรงถือ

(จะเป็นเมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นหรือพระราชทานในงานพิธีเดือนเป็นกรมหลวง ขึ้นจำไม่ได้แน่) แต่ยังเป็นตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติก จนถึงรัชกาลที่ ๖ จึงได้ทรงรับมหาสมณุตตม ภิเศกเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก เมื่อได้ทรงถือพัดแฉกงามาแล้วชำนาน

๕) เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรมหลวงชินวราลงกรณ์ ดิศราชปิทยังเป็นกรมหมื่นและเป็น เจ้าคณะใหญ่ คณะกลาง ขึ้นเป็น สมเด็จพระสังฆราช ได้พระราชทานพัดแฉกงาพร้อมกับเป็นสมเด็จพระสังฆราช

๖) พัดแฉกงานนี้ ท่านผู้ที่ได้พระราชทานนาน ๆ จะใช้สักครั้ง ๑ ว่าตามที่ได้ดูเหมือนจะใช้แต่ในงานพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยากับวันรับพระกรุณาหลวงเท่านั้น โดยปกติใช้แต่พัดแฉกตามตามยศสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก หาใช้พัดแฉกงาในงานอื่นไม่

พรรณนาพิธีตั้งสังฆราชโรมันคาทอลิก
ตามที่ไต่เห็นครั้งตงบาตหลวง เดวต

เป็นสังฆราชมะละกา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๗

การทำพิธีตั้งสังฆราช (Bishop) มีข้อบังคับดังนี้ คือ

๑. ถ้ามิได้ทำพิธีในกรุงโรมอันเป็นที่สถิตยของ ป๊อปไซร์
ต้องทำพิธีในวัดอันเป็นที่สถิตยตามตำแหน่งของสังฆราชองค์นั้น
หรือเมืงที่สถิตในวัดอันอยู่ในอาณาเขตที่สังฆราชองค์นั้นจะปก
ครอง

สังฆราชมะละกาเมื่ออาณาเขตได้ปกครองตลอดแถมมะ
ลายของอังกฤษ วัดอันเป็นที่สถิตยตามตำแหน่งอยู่ที่เมืองสิงค
โปร์ แต่บาตหลวงเดวตเป็นอธิการวัดอัสสัมชัญในเมืองบังกอล
ก่อน (ดูเหมือนจะได้เป็นผู้สร้างโบสถ์ใหม่ในวัดนั้นด้วย) จึง
ขอให้ทำพิธีทวคอสัสสัมชัญเมืองบังกอล

๒. ต้องมีสังฆราชซึ่งครองอาณาเขตอันมีทำพิธี ๓ องค์
(ทำนองเป็นอุปษณายองค์ ๑ เป็นกรรมวาจา ๒ องค์)

ครั้งสังฆราชเปโตรที่กรุงเทพฯ มาเป็นอุปษณาย สังฆ
ราชเมืองพม่ากับสังฆราชเมืองฮ่องกงมาเป็นกรรมวาจา

๓. พิธีควรทำในวันอาทิตย์ หรือในวันอันเป็นอธิกษิต
สำหรับบิชอปอัครด้าวต (Apostle) องค์ใดองค์หนึ่ง ถ้าจะทำใน

วันอื่นนอกจากนั้น ต้องได้รับอนุญาตพิเศษของโป๊ป จึงทำในวันฤกษ์ (Festival) ขึ้นได้

๕. ครั้นทำพิธีในวันอาทิตย์ที่ ๑๕ เมษายน ค.ศ. ๑๙๓๔

๕. วันก่อนจะทำพิธีนั้นทรงตั้งพระราชที่จะเป็นอุปัชฌาย์และ
ผู้จะเป็นสังฆราชควร (Fast) เว้นบริโภคอาหาร

๕. ในโบสถ์จะทำพิธีให้เจดีย์บูชาแยกเป็น ๒ แห่ง ที่บูชา
ใหญ่สำหรับสังฆราชผู้เป็นอุปัชฌาย์แห่ง ๑ ที่บูชาน้อยสำหรับ
ผู้จะเป็นสังฆราชแห่ง ๑

๕. ครั้นใช้บูชาพระประธานเป็นที่บูชาใหญ่ ตั้ง สังฆราช
อาสน์ (Throne) สำหรับสังฆราชอุปัชฌาย์ไว้ข้างซ้าย จัดที่บูชา
น้อยข้างขวาเป็นที่บูชาสำหรับผู้ที่จะเป็นสังฆราช

๖. เครื่องครอง (Vestments) ของสังฆราชอุปัชฌาย์ นั้น
แม้จะตรงกับวันสำหรับครองเครื่องดีใดก็ดี ในการพิธีนั้นครอง
เครื่องพนักขาว ส่วนผู้จะเป็นสังฆราชเมื่อไปเข้าพิธีจะต้อง
อย่างขาดห้วงตามัญ

ในชั้นนี้เกิดเครื่องครองของสังฆราชที่แต่ง ทำพิธีเป็น
แพรวพนักขาวปักลายทองอย่างหรูหราใหม่เอี่ยม น่าจะเป็นของ
สร้างขึ้นสำหรับงาน หรือมีฉะนั้นก็เป็นของเก็บดังจนไว้วาง
หรับใช้แต่ในงานเช่นนี้

ตอนที่ ๑ พิธีเบื้องต้น

๗. ในการพิธีครั้งนี้ประชุมคนมาก เชิญผู้มีบรรดาศักดิ์
ตั้งแต่เจ้าเมือง กรมการ กงสุลต่างประเทศ พ่อค้า และพวกลอ

ศาสนาโรมันคาทอลิกทุกชั้นทั้งชายหญิง ส่วนพวกนักบวชเป็น
บาทหลวงหรือหลวงจีนในอาณานิคม ใครมาได้เห็นจะมาทงหน
มีคนแน่นเต็มโบสถ์ ตั้งเก้าอี้ ๒ ข้างไว้ทางเดิน กลางโบสถ์
ที่มุม ๒ ข้างเป็นที่พอกบวชในศาสนาชนดายนดู ที่บนเตียงข้าง
หลังประตูด้านหน้าโบสถ์ พวกชาวชนดัยและนักบวชสำหรับประ
โคมอยู่รวมกัน ในลานวัดปักธงประกาศดีต่าง ๆ รายตลอด
รัฐบาลก็ให้โปสเตอร์ไปคอยจัดรถละกันผู้คน นับได้ว่าเป็นการ
ใหญ่อย่างหนึ่ง

๘. ถึงเวลาเช้า ๘ นาฬิกาต้นระฆังใหญ่สำหรับวัดให้เสียง
เป็นสัญญาณเดินกระบวนแห่จากกุฏิมาเข้าโบสถ์ทางด้านหน้า
ขณะนั้นชาวชนดัยเริ่มประโคม และกระบวนแห่มีคนถือไม้
กางเขนด้านขวามือหน้า แล้วยกกระบวนตามเดิน ๒ แถว
ประณมมือ แล้วยกพวกบาทหลวงเดินเช่นเดียวกัน (ดังเหตุ
พวกตามแห่มีแต่ชาวอินเดียนกับจีน แต่บาทหลวงเป็นฝรั่งแทบ
ทั้งสิ้น มีจีนสักคนหนึ่งหรือสองคนเท่านั้น) ก่อนถึงพวกฐา
นานุกรม (Deacons) ในการพิธี แล้วผู้จะเป็นสังฆราชและ
สังฆราชกรรมวาจาทั้ง ๒ สังฆราชอุปสมาย มาที่สุดกระบวน
เมื่อกระบวนแห่เข้าไปถึงเขตด้านหน้าพระ พวกกระบวนหน้า
แยกไป ๒ ข้าง ไปอยู่ตามตำแหน่งของตนๆ เข้าไปในด้าน
หน้าพระตั้งแต่พวกฐานานุกรม สังฆราชกับผู้จะเป็นสังฆราช
ชั้นบรรพชิตไปถึงด้านหน้าฐานสูงชั้นนมัสการพระเป็นเจ้า แล้วดับ

ลงมา ตั้งฆราวาสอุปัชฌาย์แยกไปนั่งเหนืออาสน์ทางด้านซ้าย
 ตั้งฆราวาสกรรมวาจาเดินเคียง ๒ ข้างผู้จะเป็นตั้งฆราวาส พาไปยังที่
 หน้าพระ ณ ที่ฐานน้อยข้างฝ่ายขวา ตลอดเวลานี้มีเสียงประ
 โคม ตักขณการประโคมหนึ่งแต่เครื่องดนตรีบ้าง ประสานกับ
 เสียงขลุ่ยร้องบ้าง แต่ประโคมเป็นระยะเข้ากับการสวดบ้าง แต่
 โดยลำพังบ้าง บรรเลงในช่องว่างการพิธีบ้างจนตลอดงาน ดู
 เหมือนจะแกว่งข้อมทั้งร้องและดนตรีไพเราะน่าฟัง

๘. เมื่อตั้งฆราวาสอุปัชฌาย์ไปนั่งอาสน์และผู้จะเป็นตั้งฆ
 ราวาสไปยังที่หน้าพระน้อยแล้ว ประธานอนุกรมกับตามเถรผู้เป็น
 พนักงานไปชนเครื่องครองในการพิธีตามข้อบังคับ ซึ่งจัดวาง
 ไว้ที่หน้าพระทั้ง ๒ แห่งมาให้ท่านทั้ง ๒ นั้นผลัดเครื่องครองเดิม
 เมื่อจะผลัดแต่ละสิ่งต้องเอ็กและจุมพิต (kiss) ก่อน เห็นจะเว้น
 แต่รองเท้าถึงเดียว

๙. เมื่อเปลี่ยนเครื่องครองแล้ว ตั้งฆราวาส อุปัชฌาย์ แต่ง
 เครื่องยศเต็มที ได้หมวกคาดปากทอง ถัดไม่เท่ายาวปลายเป็น
 ขอบ ขึ้นไปนั่งบนตั่งซึ่งยกมาตั้งที่ฐานฐานสูงๆ เห็นอีกคนบรรได
 หันหน้าออกมาข้างนอก ส่วนผู้ที่จะเป็นตั้งฆราวาสและตั้งฆราวาส
 กรรมวาจาก็นั่งตั่งซึ่งตั่งเรียงกัน ๓ ตัวที่ด้านหน้าพระซึ่งบรร
 ไดหันหน้าเข้าไปทางอุปัชฌาย์ พวกประธานอนุกรมกับตามเถรที่
 มีหน้าที่รับใช้ต่างยืนรายรอบตามตำแหน่งของตน

๑๐. คำสวดและคำพูดในการพิธีเป็นภาษาละติน การที่
 สวดและพูดนอกจากที่กล่าวเพียงสั้นๆ ใช้อ่านหนังสือถึงนั้น มี

พนักงานถือสมุดคำราและฐานานุกรมคอยพลิกหน้า สมุดให้ตั้งพระราชเดิม

เริ่มพิธีด้วยสังฆราชกรรม วาจาองค์เป็น อาวุโส ถูกชนชั้น
กล่าวเด่นคือสังฆราชอุปฆาตย์ ว่าลำดับมณฑล (Church)
ขอให้เจ้าคุณสถาปนา (Consecrate) บาดหลวงเดวิด องค์นี้เป็น
สังฆราชผู้รับนิมิตชอบ (ในการรักษาศาสนา) สังฆราชอุปฆา
ตย์ถามว่าได้รับอาชญา มาคไปปแล้วหรือ ผู้เด่นตอบว่าได้
รับแล้ว สังฆราชอุปฆาตย์จึงสั่งให้หัวหน้าฐานานุกรมอ่านอาช
ญาประกาศแก่ที่ประชุม ก็ในอาชญาฉบับนี้มีข้อไขข้อหนึ่งว่า ผู้
จะเป็นสังฆราชต้องให้ปฏิญาณสัญญาว่า จะซื่อตรง (Faithful)
ต่อไป เพราะฉนั้นเมื่ออ่านอาชญาจบ ผู้จะเป็นสังฆราชก็ถูก
ย่นชั้นกระทำการปฏิญาณสัญญา เป็นที่สุดแห่งพิธีเบ่งคนเพียงนี้

ตอนที่ ๒ พิธีสอบถาม

๑๒. ทนสังฆราชอุปฆาตย์กล่าวแก่ผู้จะเป็นสังฆราชว่า
ตามบัญญัติของชนกจารย์เจ้า (Holy Fathers) แต่ปางก่อนบัญญัติไว้ว่า เมื่อจะสถาปนาใครเป็นตำแหน่งสังฆราช จะต้อง
พิสูจน์เสียก่อนซึ่งความศรัทธามั่นคงในไตรสรณะ (Holy Trinity)
และซึ่งความทรงศีลธรรมว่า สมควร แก่ตำแหน่ง ที่ จะ ปกครอง
คณะแล้วหรืออย่างไร อีกประการหนึ่งจะต้องตั้งดุษณีให้รู้หน้า
ที่ของผู้เป็นสังฆราชรักษาศาสนาของพระเป็นเจ้า ด้วย คำว่า

พร้อมที่จะยอมประพาศตามบัญญัตินั้นหรือไม่ ผู้จะเป็นสังฆ
ราชถูกยืหน้าถามว่าเต็มใจที่จะประพาศตามบัญญัติทุกประ
การ สังฆราชอุปัชฌาย์จึงยกข้อศีลธรรมอันเป็นวัตรปฏิบัติ
สำหรับสังฆราชชั้นสาม และผู้ที่จะเป็นสังฆราช ถูกยืหน้าถาม
ข้อ ๑ เมื่อครบ ๘ ข้อแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์ จึงอ่านวาทะและ
พจนานุกรมอันที่เป็น คณะปรก อยู่ ในวง พรี กั ร้อง สังฆกร
(Am) แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์ ยก ข้อคติ ที่นิกาย โรมันคาทอลิก
เชื่องคณิกกับนิกายอื่นชั้นสามเป็นความ ๘ ข้อ ผู้จะเป็นสังฆราช
ถูกยืหน้าถาม เชื่อนั้นในคตินั้นจนครบทุกข้อ สังฆราชอุปัชฌาย์
ก็อ่านวาทะและคณะปรกสังฆกรเหมือนหนหลัง เมื่อหมดข้อ
ถามทั้งปวงแล้ว ผู้จะเป็นสังฆราชเข้าไปคุกเข่าจุมพิตมือสังฆ
ราชอุปัชฌาย์ เป็นเสร็จพิธีตั้งนาคบถ

ตอนที่ ๓ พิธีขอพร

๓๓. ตอนสังฆราชอุปัชฌาย์เริ่มพิธีท้าวถวพระ (Mass)
อันนิกายโรมันคาทอลิกยอมทำเป็นกิจ แต่เมื่อเอามาทำ เนื่อง
ในการตั้งสังฆราชติดเป็นตอน ๆ ในระหว่างนั้นเอ. พรีตังสังฆราช
แทรกเข้าเรียงไปเป็นอย่าง ๆ ขณะเมื่อสังฆราชไปยังหน้าพระ
น้อยเปิดน เครื่องครอง อีก อย่างหนึ่ง (ทำนอง จะเป็น เครื่อง
อย่างนักบุญแต่มาแต่ก่อน คือสรวมเกือกหนึ่งกับเท้าเปล่าเป็น
คัน) แล้วไปช่วยสวดท้าวถวพระด้วย.

๓๔. เมื่อสวดทำวัตรพระไปหมดกระยะถึง **ตั้งฆราวาส** อุปัชฌาย์ลงนั่งตรงหน้าพระเหมือนหนหลัง ผู้จะเป็นตั้งฆราวาสเข้าไปยืนตรงหน้า ตั้งฆราวาสอุปัชฌาย์จึงบอกหน้าที่ ๗ อย่างของตั้งฆราวาส ว่าจะต้องกระทำกิจเหล่านี้ คือ ๑. วินิจฉัย (Judge) ความในพระคัมภีร์ (Gospel) ๒. แปล (Interpret) ความในพระคัมภีร์ ๓. สถาปนา (ความศักดิ์สิทธิ์ Consecrate) ๔. ให้บรรพชา (Ordain) ๕. บูชายันต์ (Oblation) ๖. ให้รับคน เข้าศาสนา (Baptize) ๗. รับคำมั่นของผู้ถือศาสนา (Confirmation) เมื่อบอกหน้าที่แล้วตั้งฆราวาสอุปัชฌาย์ ถูกลงยืนกล่าวขอพรวิษัฏทงปวงให้ ขอพรพระเป็นเจ้ากับทั้ง นักบุญทั้งปวงให้ประสิทธิ์แก่ผู้จะเป็นตั้งฆราวาส.

๓๕. เวลาขอพรนั้นผู้จะเป็น ตั้งฆราวาส ต้องนอน พังพาบ (Prostrate) บนพื้นบรรไดหน้าฐานธรรมาสน์ หันศีรษะไปทางข้างหน้าพระ ตั้งฆราวาสและผู้นั่งบรรพชาตกระคฤห์สัถชายและหญิงบรรด ที่ถือโรมันคาโธลิกลงคุกเข่าทงหน ด้านผู้ทมิได้ ถอดทงหน ที่เป็นมอชฌาศัยก็ถูกขยันทัดงกิริยาเคารพ แต่พวกถือลัทธิโปรเตสแตนต์ที่ไม่มอชฌาศัยนั่งเฉยเดี่ยก็มี คำสวดขอพรพวกนักบวชชาวคณตรีเป็นพนักงานสวด ออกนามนักบุญรายตัว สวดอยู่ ๕ นานสัก ๒๐ นาทีจึงจบตอนขอพร

ตอนที่ ๔ พิธีตั้ง

๓๖. เมื่อเสร็จขอพรแล้ว ตั้งฆราวาสอุปัชฌาย์ยืนทหน้าพระผู้จะเป็นตั้งฆราวาสเข้าไปคุกเข่า ตรงหน้า ตั้งฆราวาส อุปัชฌาย์

กับสังฆราชกรรมวาจาช่วยกันเอา ตุ่มด พระ คัมภีร์ มา ทาง แล้ว
 วางคว่ำลงตรงกอดข้อข้างหลังผู้จะเป็นสังฆราช (ให้บาดหลวง
 องค์หนึ่งจับไว้จนตลอดพิธีคือนั้น) แล้วสังฆราชทั้ง ๓ เอามือของ
 ตนทั้ง ๒ ข้างวางบนศีรษะ ผู้จะเป็นสังฆราชของอุยกูทวนพร้อมกัน
 ว่า "ท่านจงรับพระวิญญาณบริสุทธิ์" (Holy ghost) แล้วสังฆราช
 อุปัชฌาย์สวดขอพรพระเป็นเจ้าอีกบทหนึ่ง แล้วสวดอารัมภกถา
 อ้างถึงการเริ่มตั้งบาดหลวง (High Priest) มีแต่ครั้งพระเป็น
 เจ้าทรงตั้งนักบุญโมเส ย่อมมีเครื่องครองและเครื่องหมายลำ
 หรับสังฆราชสืบมาแต่ครั้งนั้น สำหรับใช้เมื่อกระทำการตามคำ
 แห่งและบดินชาของพระเป็นเจ้าผู้ได้รับเลือกเป็นบาดหลวง
 จะได้รับเครื่องครองและเครื่องยศตามตำแหน่ง อันปกรัวยประ
 คับประคาศด้วยเพชรพลอยและทอง ขอพระเป็นเจ้าจงบันดาลให้
 ของมหรรพภักดิ์ ทงนั้นนายวิคตีมัเช่ ไปบำรุงศีลธรรม (Morals)
 และความประพฤติ (Deeds) ให้สำเร็จประโยชน์ รักษาศาสนา
 และศักดิ์สิทธิ์ (Sanctify) ด้วยน้ำมันสวรรค์ (Celestial Oint.
 ment) ที่ได้รับอภิเษกนั้น

เมื่อสังฆราชอุปัชฌาย์ สวดคำนำ (Preface) แล้วให้เอา
 ผ้าขาวม้วนพันรอบศีรษะผู้จะเป็นสังฆราช เพื่อบริกรรมให้นามัน
 เจิมให้ตลงมาเบื้องหน้า แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์สวดเพลงบูชา
 (Hymn) เข้าเครื่องดนตรีและร้องประสานเสียง ก็ถึงสวดนิน
 ดสังฆราชอุปัชฌาย์ ไปนั่งที่ตั่ง และผู้จะเป็นสังฆราชเข้าไปคุก

เข้าตรงหน้า ดั่งพระราชอุบายรัตนามันบนศีรษะผู้จะเป็น
 ดั่งพระราช

เมื่อต้นคำ สวดตอนหนึ่งแล้ว ดั่งพระราชอุบายสวดคำนา
 ต่อไปอีกตอนหนึ่ง ความในค่อนขอพรพระเป็นเจ้าให้บรรดา
 ฤทธนามนอภิกะให้เด่นทอสรพวงกายของดั่งราชใหม่ ปดุก
 คุณธรรมและความศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ (พรรณนารายชื่อยืดยาว)
 แล้วชักสวดสรรเสริญ (Anthem) ต่อไป ในเวดากำดังสวด
 ตอนนั้น ดั่งราชอุบาย เอน้ำมันนวดรอบไม้กางเขนที่กวาง
 ใจมือดั่งราชใหม่ก่อนแล้วทาน้ำมันนวดทั่วทั้งฝ่ามือ และให้
 เอน้ำมันนวดฝ่ามือไว้

ทันดั่งราชอุบายเรียกเอาไม้เท้าและเครื่องยศมา
 เล็กอันถวายพระและประนํามนต์ แล้วส่งมอบให้ดั่งราชใหม่
 และให้ โอวาทว่า ท่านจงรับไม้เท้าสำหรับการควบคุมคณะ
 (Pastoral Staff) สำหรับการชำระบาป (ของคณะ) จง
 ใช้อำนาจนั้นอย่างเข้มงวด แต่ใช้ด้วยความกรุณาและตัดสิน
 ด้วยปราศจากโทษ แต่นั้นเรียกเอาแหวนมาเศกประนํามนต์
 และมอบให้ดั่งราชใหม่ ด้วยคำโอวาทว่า ท่านจงรับแหวน
 ไว้ใช้เป็นประกันความศรัทธา (faith) และความซื่อสัตย์ ทั้ง
 บัณฑิตมิให้เกิดทุจริตในคณะศาสนา อันอุปมาเหมือนภริยา
 ของพระเป็นเจ้าฉะนั้น ค่อนเรียกเอาสมุดพระคัมภีร์ (ที่เขา
 กางครอบต้นคอดั่งราชใหม่ไว้แล้ว) มาเศกแล้วมอบแก่ดั่งราช

ราชใหม่จะให้ โอวาทว่า ท่านจงรับเอาพระคัมภีร์นี้ไปสั่งสอน
บริษัทของท่าน

เมื่อถึงพระราชใหม่รับพระคัมภีร์แล้ว ถึงพระราชอุปัชฌาย์
และถึงพระราชกรรมาจาท่างจุ้มพิตถึงพระราชใหม่ แล้วถึงพระราช
กรรมาจาท่างถึงพระราชใหม่กลับไปยังหน้าพระน้อย เปิด
ฉาพนทศวรรษดางหน้าพระน้อยและท่มอ ถึงพระราชอุปัชฌาย์ก็
กลับไปนั่งอาสน์และล้างมือเช่นเดียวกัน พวกนักร้องและชาว
ดนตรีทำเพลงบูชาต่อไปอีกตอนหนึ่ง พอท่านถึงพระราชต่าง ๆ
ได้พักหายเหนื่อยเป็นเส็จพิชิต.

ตอนที่ ๕ พิธีสักการะ

๓๗. ตอนนั้นเริ่มด้วยถึงพระราชเมืองพม่าซึ่งเป็นกรรมาจาท
องค์ ๑ นั้นชนเทศน์บนธรรมมาศน์ เทศน์ในภาษาอังกฤษ
กล่าวความสรวรเจริญเกียรติคุณของถึงพระราชองค์ใหม่ และ
แสดงความเที่ยงแท้ของคำสัตนาวิธิตังตามถัทธิวินัยโรมันคา
โธลิกด้วยประการต่าง ๆ เทศน์อยู่ราว ๒๐ นาที.

๓๘. เมื่อเทศน์จบแล้วสวดท้าวตรี (Mass) ต่อไป ตอน
นี้ถึงพระราชอุปัชฌาย์บูชาหน้าพระใหญ่ ถึงพระราชใหม่บูชาที่
หน้าพระน้อย จนจบบทสักการะ (Offertory) หยุดอีกครึ่งหนึ่ง

๓๙. ถึงพระราชอุปัชฌาย์ขึ้นนั่งตงหน้าฐานชุกชี ถึงม
ราชใหม่เข้าไปคุกเข่าถวายเครื่องไทยธรรม มีเทียนไขขนาด

ใหญ่ ๒ เด่ม น้าองุ่นใส่ถังขนาดย่อมพอยกได้ ๒ ถัง กับ
ขนมปังดักห่อตะกั่ว ๒ ก้อน.

๒๐. แล้วสังฆราชอุปัชฌาย์ กับ สังฆราชใหม่ทำวัตรตอน
ปลูก ขนมปังกับน้าองุ่น (Communion) ด้วยกันที่หน้าพระ
ใหญ่ต่อไปจนจบพิธีดังนี้.

ตอนที่ ๖ พิธีเฉลิมศักดิ์

๒๑. สังฆราชอุปัชฌาย์ ขนนิ่งตั้งและสังฆราชใหม่เข้าไป
คุกเข่าตรงหน้าเหมือนหนหลัง ที่นี้สังฆราชอุปัชฌาย์เรียกเอา
หมวกพณฑาตบักทอง (Mitre) สำหรับสังฆราชมาแค่และพรม
น้ามนต์ แล้วรวบรวมศีรษะให้สังฆราชใหม่ กล่าวว้าหมวกนี้จึง
เป็นหมวกเกราะ (Helmet) ป้องกันหัวท่านเพื่อต่อสู้ศัตรูอันจะ
ท้ ตายศาสนา แล้วเรียกเอาถุงมือขาวคู่ ๓ มาแค่และประ-
พรมน้ามนต์แล้วรวบรวมมือให้สังฆราชใหม่ กล่าวว้าถุงมือ
จึงรักษาความ สอาดปร ศ์จากบาปอันลามก ทั้งปวงอย่าให้ มีใน
ขณะศาสนา.

๒๒. เมื่อให้เครื่องยศเสร็จแล้ว สังฆราชอุปัชฌาย์
คุกมาจุสังฆราชใหม่ขึ้นไปนั่งบนตั่งแทนตัว ส่วนตัวเองถอย
ไปยืนอยู่ข้าง ๆ แล้วให้สัญญาแก่นักบวชและชาวคนตรี ให้ทำ
เพลง (Te Deum) เป็นที่นงทำขวัญ ในเวลาที่กำลังทำ
เพลงนั้น ให้สังฆราชกรรมวาจาทั้ง ๒ พาสังฆราชใหม่เดินอำ

นวยพรแก่บริษัทที่ในโบสถ์ แล้วออกไปเดินอ่านนวยพรแก่บริษัท
ที่อยู่ภายนอกจนรอบโบสถ์แล้ว กลับเข้าไปนั่งที่ตั่ง อย่างเดิมจน
จบเพลงทำขวัญ.

๒๓. ต่อนี้สังฆราช อุปัชฌาย์ ให้สัญญา ทำ เพลง สรร
เสริญ (Anthem) ในเวลาทำเพลงให้สังฆราชใหม่เป็นประธาน
ในการสวด สังฆราชอีก ๓ องค์ยืนเคียงข้าง ๆ เมื่อจบแล้ว
สังฆราชใหม่เดินเข้าไป คำนับสังฆราชทั้ง ๓ และทำจุ้มพิตแสดง
สันติภาพ (Kiss of Peace) ภิรยาที่จุ้มพิตแก่กันละกัน ใน
การพิธีนี้เป็นแต่ทั้งต้องฝ่ายเขา เข็มไปเคียงกันให้เด หันเหมือน
อย่างว่าจุ้มพิต หาได้จูบด้วยปากไม่ และการจุ้มพิตสันติภาพ
ไม่ใช่เฉพาะแต่สังฆราชต่อสังฆราช เท่านั้น จุ้มพิตส่ง ต่อกันไป
ในบรรดานักบวชที่ไปอยู่ในมณฑลพิธีทั่วทุกคน ต่อนี้มีการ
สวดพระคัมภีร์ อีกเล็กน้อย พอมี เวลา ตักกระบวน แท้แล้ว
แห่กลับไปกุฏิเหมือน อย่าง เมื่อ ขามา แปลกแต่ สังฆราช
อุปัชฌาย์ กับสังฆราชใหม่เดินเคียงคู่กันที่ตักกระบวน ฯ
สิ้นเรื่องพิธีตั้งสังฆราชเท่าน .

คตจากเรื่อง “ศาสน์สมเด็จ”

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระบรมพระยาตำราง ฯ

สมเด็จพระบรมพระยานวิศ ฯ

อธิบายเรื่องเปลี่ยนวิธีเก็บเงินภาษีอากร

๓. หลายมีมาแล้วเมื่อ เซอร์ เฮดวาร์ด ก็ก ยังเป็น
ที่ปรึกษากระทรวงพระคลัง วันหนึ่งมาหาหม่อมฉันที่วังวรดิศ
พูดกันว่าแถววัดจตุรพักตรพิมานเงินแผ่นดินที่ได้ประจำ มีย้อนถะยหลัง
ขึ้นไปถึงรัชกาลที่ ๕ เกิดเสียดใจด้วยเห็นจำนวนเงินรายได้
ตั้งแต่ ค. ศ. ๑๘๘๖ (พ. ศ. ๒๔๓๙) เพิ่มขึ้นมาก ๆ
หลายปี ไปตรวจดูทางการภาษีอากรก็ไม่ปรากฏว่าในระหว่าง
นั้น รัฐบาลได้ตั้งภาษีอากรอย่างใดขึ้นใหม่ หรือเพิ่มพิกัดศ
รภาษีเก่าอย่างใดขึ้นอีก คิดไม่เห็นว่าจะเงินแผ่นดินเพิ่มขึ้นมาก
มาด้วยสาเหตุใด ถ้าผมพกรับราชการกระทรวงพระคลังที่รับ
ราชการอยู่ในเวลานั้นไม่มีใครรู้ แน่กว่าบางที่หม่อมฉันจะ
ทราบเหตุ เพราะตัวหม่อมฉันทำราชการในสมัยนั้น จึงม ถ้า
หม่อมฉันตอบว่าเหตุที่เงินแผ่นดินได้มากขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๙
นั้นหม่อมฉันทราบอยู่ ผมจะบอกอธิบายได้ แต่นึกขวยใจอยู่
หน่อยว่าเรื่องนั้นเกี่ยวข้องกับตัวหม่อมฉันอยู่บ้าง ขออย่าให้
แก่เข้าใจว่าหม่อมฉันเล่าอวดคดีสำหรับตัว เพราะที่จริงเป็น

ความคิดและช่วยกันทำหายคน แล้วหม่อมฉันจึงได้เรื่องต มท
 เป็นมาให้เซอร์ เอ็ดเวิร์ด ก็ก พังกพอใจ แต่เรื่องที่หม่อมฉัน
 เจ้านั้นยังไม่เคยจดลงเป็นด ญลักษณ์อักษร เพราะ เซอร์เอ็ด
 วอร์ด ก็กบอกจำนวนเงินด้วยวาจา หม่อมฉันจำจำนวนไว้
 ไม่ได้ พึ่งมาพบบัญชีจำนวนเงินที่เขมชนครงหนเมื่อเร็ว ๆ น
 หม่อมฉันเห็นว่าควร จะเขียน ทด บันทึกลง ในจดหมาย บัระจำ
 ดัปคำหระใด เรื่องนี้เป็นมูลเหตุมีดังกล่า กต่อไป

๒. เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดฯ
 ให้หม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ ร.ศ. ๑๓๖
 (พ.ศ. ๒๔๓๕) นั้น ทรงพระราชดำริถึงฐานะการปกครองหัว
 เมืองที่จะจัดตั้งไปภายในเป็นยุค ๓ ชั่ว คือ

ข้อ ๑ จะรวมการบังคับบัญชาหัวเมือง ซึ่งเคยแยกกันอยู่
 ๓ กระทรวง คือมหาดไทย กตาทิหม กรมท่า ให้มารวมกัน
 อยู่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียว

ข้อ ๒ จะรวมหัวเมืองจัดเป็นมณฑลตามสมควรแก่ภูมิธำ
 เนาให้สะดวกแก่การปกครอง และมีสมุหเทศาภิบาลบังคับบัญชา
 การทุกมณฑล

ข้อ ๓ การเปลี่ยนแปลงที่ทรงพระราชดำรินั้น จะค่อยจัดไป
 เป็นชั้น ๆ มิให้เกิดยุ่งเหยิงในการที่เปลี่ยนแปลง

ในปีแรกหม่อมฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึง
 เป็นแต่ศึกษาหาความรู้ราชการในกระทรวง กับออกไปตรวจ

ตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งภายหลังจัดเป็น มณฑลอยุธยา
มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก กับทั้งเมืองสุพรรณบุรี
(เวลานั้นเมืองนครชัยศรียังขึ้นอยู่ในกรมท่า) เพื่อหาความรู้
มาคิดกระทำการที่จะจัดต่อไป ในปีต่อมาถึง ร.ศ. ๓๑๒ (พ.ศ.
๒๔๓๖) เมื่อเกิดเหตุวิวาทกับฝรั่งเศส จะต้องส่งทหารไป
เมืองอุบลราชธานี เมืองปราจีน เพื่อจะให้สอดปรูแก่การส่งทหารไป
โปรต ๑ ให้ทั้งมณฑลปราจีน ขึ้นก่อน และทรง พระกรุณา
โปรด ๑ ให้พระยาฤทธิรงค์ธรรมา (ศุภร ชูโต) เป็นสมุหเทศาภิบาลคนแรก ต่อมาอีกปีหนึ่งจึงได้ตั้งมณฑลอยุธยา มณฑล
นครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และตั้งมณฑลอื่นในปีต่อมา

๓. ในสมัยนั้นการเก็บภาษีอากรทั้ง ที่ ใน กรุงเทพฯ ๑ และ
ตามหัวเมือง ยังใช้วิธีที่กระทรวงพระคลังเรียกประมูลให้มีผู้
รับผูกขาดไปเก็บภาษีอากรต่าง ๆ ทุกปี พระยาฤทธิรงค์ ๑ ได้
ไปจัดมณฑลปราจีนก่อนมณฑลอื่นอยู่ปีหนึ่ง รัฐบาลในท้องที่
คิดว่าสมุหเทศาภิบาลคนนั้น เมื่อมีการประชุมสมุหเทศาภิบาล
ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๓๘ พระยาฤทธิรงค์ ๑ มาบอกหม่อมฉัน
ว่าอากรค่าน้ำในมณฑลปราจีน เงินหลวงที่ได้เข้าพระคลังยัง
น้อยกว่าที่ควรจะได้ชู้มาก เพราะนายอากรที่รับผูกขาดไปมี
อำนาจที่จะเก็บเฉพาะปีหนึ่ง ต้องรับมัดเก็บเงินให้ไต่ภายใน
เวลาที่ตนมีอำนาจ ใครเข้าว่าประมูลก็ต้องกระจ่ายเงินไว้ให้
ค่าด้วยยกตัวขาดทุน ยกตัวอย่างตั้งอากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี

มีรูปประมุขเสมอเพียงปีละ ๒๔๐๐ บาทเท่านั้น แม้จำนวนเงิน
เพียงเท่านั้น ใครเป็นนายอากรยังต้องไปใช้อุบายต่าง ๆ เลี่ยง
พระราชบัญญัติ เช่นเก็บเงินเหมาตามครัวเรือนเป็นต้นเพื่อจะ
ให้ได้เงินโดยเร็ว แต่ที่จริงนั้นนายอากรเก็บค่าน้ำไว้แต่ราษฎร
ที่อยู่ใกล้ ๆ พวกที่อยู่ห่างไกลออกไปนายอากรไม่สามารถจะ
ไปเก็บถึง ยิ่งหัดกวากรค่าน้ำอยู่ได้ โดยมาก พระยาฤทธิรงค์ฯ
เห็นว่าถ้าให้เทศาภิบาลเก็บอากรค่าน้ำ ให้ส่วนตนเก็บกันอยู่
ใหญ่บ้านที่จัดตั้งขึ้นใหม่ใช้เป็นพนักงานเก็บ จะได้เงินหลวง
เพิ่มขึ้นอีกมาก หม่อมฉันเห็นชอบด้วย จึงนำความไปทูล
กรมขุนศรีราชวังตักซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังอยู่ในเวลาย
นั้น ท่านไม่ทรงเห็นชอบด้วย ตรัสว่า “นายอากรไม่ส่งเงินฉัน
เอาความขังไว้ได้ ถ้าเทศาฯ ไม่ส่งเงินฉันเอาขังไม่ได้ เงิน
หลวงก็จะสูญ” เมื่อท่านตรัสอย่างนั้นหม่อมฉันก็จ้องใจ ต่อมา
เมื่อใกล้จะสิ้นปี วันหนึ่งกรมขุนศรีราชฯ ได้ลงมาหา หม่อมฉันที่
กระทรวงมหาดไทย ตรัสถามว่า ที่พระยาฤทธิรงค์ฯ จะรับ
เก็บ อากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรีนั้น จะรับได้จริง ๆ หรือ
หม่อมฉันทูลถามว่าเหตุใดจึงจะโปรดให้พระยาฤทธิรงค์ฯ เก็บ
ตรัสบอกว่า เดียวนี้ข้าอากรเดิมร้องขาดขอตเงินอากรค่าน้ำ
เมืองปราจีนบุรี ผู้อื่นก็ไม่ใคร่เข้าประมูล ดูเหมือน
จะนัดแนะกันโกงกระทรวงพระคลัง จึงทรงพระดำริจะเปลี่ยน
มาให้เทศาฯ เก็บ หม่อมฉันทูลถามว่าจะต้องพระประสงค์

ให้ส่งจำนวนเงินสักเท่าใด ตรีศตอบว่าเพียงเท่าที่นาย
 อากรผูกขาดไปปีก่อน อย่าให้เงินหลวงลดลง ก็ จะพอ พระ
 หฤทัย หม่อมฉันจึงบอกไปยังพระยาฤทธิรงค์ฯ ๆ ๑๑ ตอบมาว่า
 จะรับเก็บและจะส่งเงินหลวงให้ได้เท่าที่นายอากรผูกขาด และ
 แนะนำให้หม่อมฉันทำความตกลง กับกระทรวงพระคลังข้อหนึ่ง
 ว่าถ้าเทศาฯ เก็บเงินอากรค่าน้ำได้มากกว่าจำนวนที่นายอากร
 รับผูกขาดขึ้นไปเท่าใด ขอให้กระทรวงพระคลังอนุญาตให้กระทรวง
 มหาดไทยใช้เงินที่เพิ่มขึ้นนั้นปลูกสร้าง สถานที่ว่าการและ
 ที่พักข้าราชการในมณฑลปราจีนซึ่งต้องการเงินอยู่ หม่อม
 ฉันไปทูลกรมขุนศิริฯ ๑ ก็ทรงยอมตามว่า พระยาฤทธิรงค์ฯ
 แต่การที่มอบอำนาจให้เทศาฯ เก็บอากรค่าน้ำครั้งนั้นอยู่ข้าง
 แปลก ด้วยกรมขุนศิริฯ ๑ มีคำสั่งให้ออกท้องตราทวงอายุ—
 พักตร์กระทรวงพระคลังตั้งให้พระยาฤทธิรงค์ฯ ๑ ๑๑ เป็น
 มัจฉาฯ (สงสัยว่ากระไรหม่อมฉันจำไม่ได้) ตำแหน่งนาย
 อากรค่าน้ำเมืองปราจีนบุรี พระยาฤทธิรงค์ฯ ๑ ยังคอยดอดอยู่
 จนแก่ วามืดวแก่คนเดียวทเป็นพระยาภิรมย์พานทองแล้วได้เลื่อนที่
 เป็นขุน และว่ายังเก็บท้องตรากระทรวงพระคลังฉบับนั้นไว้
 เป็นที่ระลึก เพราะเหตุใดกรมขุนศิริฯ ๑ ท่านจึงทรงทำเช่น
 นั้น มาคิดดูภายหลังจึงเห็นว่าท่านเตรียมใจพระยาฤทธิรงค์ฯ ๑
 จะทำไม่ได้ดังรับ ปีนักษัตรจะได้ตั้งคนอื่นได้สะดวก ไม่ต้องรอ

โอนหน้าที่จากกระทรวงมหาดไทย แต่พระยาฤทธิรงค์ ฯ เก็บ
เงินค่าน้ำเมืองปราจีนบุรีได้มากกว่าจำนวนเงินที่นายอากรเคย
รับผูกขาดหลายเท่า กระทรวงมหาดไทยก็เริ่มสังเกตเห็นว่าการที่
จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล อาจจะจัดการเก็บภาษีอากรเป็นวิธี
รัฐบาลเก็บเอง ให้เงินผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มขึ้นได้อีกมากแต่
ยังไม่ทันไปพูดจากับกระทรวงพระคลัง กรมขุนศิริราช ฯ ได้ตั้ง
ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังเสียก่อน จึงยังไม่
ได้จัดการแก้ไขอย่างไร.

๔. พอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยได้ตั้งมา เป็นเสนาบดี
กระทรวงพระคลัง ทรงทราบเรื่องพระยาฤทธิรงค์ ฯ เก็บค่าน้ำ
ก็เดิมนี่ใช้ในการที่เปลี่ยนแปลงนั้น อนุญาตให้เทศาภิบาลจัดการ
เก็บภาษีอากร และต่อมากรมหมื่นมหิศร ฯ ทรงจัดกรมสรรพ
ากรเป็นพนักงานจัดการเก็บภาษีอากร และหาฝรั่งผู้ชำนาญเข้า
มาจัดระเบียบการ ได้มีดีเตอร์แกรมมาเป็นเจ้ากรมสรรพากร
ใน โอนไปขึ้นอยู่ในกระทรวงนครบาล ได้มีดีเตอร์ไยด์
(ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระยาอินทรมนตรี ฯ) เป็นเจ้ากรม
สรรพากรนอก โอนไปขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ตั้งหน้า
จัดวิธีเก็บภาษีอากรด้วยเด็กผู้ชาย เปลี่ยนมาเป็นรัฐบาลเก็บ
เองเป็นลำดับมา แต่การที่จัดนั้นค่อยจัดขยาย ออกไปเป็นมณฑ
ล ๆ จำนวนเงินจึงได้เพิ่มขึ้นเป็นรายปี ดังปรากฏอยู่ใน
บัญชีต่อไปนี้

จำนวนเงินรายได้ในระหว่าง ร.ศ. ๑๑๔ จนถึง ร.ศ. ๑๒๘

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๗) จำนวนเงินแผ่นดินรายได้

๑๘,๐๗๔,๖๙๐ บาท

ร.ศ. ๑๑๕ ๒๐,๖๔๔,๕๐๐ บาท + ๒,๕๖๘,๘๑๐ บาท

ร.ศ. ๑๑๖ ๒๔,๘๐๘,๐๐๑ บาท + ๔,๑๗๓,๕๐๑ บาท

ร.ศ. ๑๑๗ ๒๘,๔๙๖,๐๒๘ บาท + ๓,๖๗๘,๐๒๘ บาท

ร.ศ. ๑๑๘ ๒๘,๙๒๐,๓๖๕ บาท + ๑,๔๒๔,๓๓๖ บาท

ร.ศ. ๑๑๙ ๓๕,๖๑๑,๓๐๖ บาท + ๕,๖๘๐,๙๔๑ บาท

ร.ศ. ๑๒๐ ๓๖,๑๕๗,๙๖๓ บาท + ๕๔๖,๖๕๗ บาท

ร.ศ. ๑๒๑ ๓๘,๑๕๒,๑๒๕ บาท + ๒,๙๙๕,๑๖๑ บาท

ร.ศ. ๑๒๒ ๔๓,๔๕๘,๘๖๗ บาท + ๔,๓๐๖,๖๘๓ บาท

ร.ศ. ๑๒๓ ๔๖,๐๔๖,๔๐๔ บาท + ๒,๕๘๗,๕๘๗ บาท

ร.ศ. ๑๒๔ ๕๑,๖๕๗,๕๓๘ บาท + ๕,๖๑๒,๑๗๕ บาท

ร.ศ. ๑๒๕ ๕๗,๐๑๔,๘๐๕ บาท + ๕,๓๕๕,๒๒๖ บาท

เมื่อไปยกยงขึ้นต่อไปอีก แต่มาถึงตอนนมเหตุอันประกอบ
 เช่นการค้าขายเจริญ และรายได้เพิ่มขึ้นในภาษีอากรที่ยังผูก
 ขาดเช่นอากรฝิ่นและสุรา เป็นต้น.

ในบทเสภา (ฉบับหอสมุดพิมพ์) มีเรื่องแต่งงานบ่าวสาว
อยู่ในเล่ม ๑ (หน้า ๓๐๕) เมื่อพลายแก้วแต่งงานกับนางพิมพ์
ตอน ๑ เมื่อชนช้างแต่งงานกับนางอินทอง (หน้า ๒๕๓) ตอน ๓
กับในเล่ม ๓ เมื่อแต่งงานพระไวยกับนางศรีมาดา (หน้า ๒๐๙)
อีกตอน ๑ พรรณางัฏฐะบรรพตแต่งงานบ่าวสาวอย่างโบราณ
อยู่ข้างถวนถึก ตรงกับที่ไต่เคยเห็นแต่ก่อนบ้าง เคยได้ยินเล่า
กันมาบ้าง จึงเก็บเนื้อความมาแต่งวนจดยดต่อไป ยกเอา
กระบวนในตอนแต่งงานพลายแก้วกับนางพิมพ์ดงเป็นหลัก เอา
ความในตอนอื่นประกอบ

๑) เมื่อนางทองประดี (แม่เจ้าบัว) ไปขออนางพิมพ์ต่อ
นางศรีประจันต์ (แม่เจ้าดาว) ให้อยู่ด้วยในตำบลนั้น
ชบตาตัน ตาเต้า ยายเฒ่า ยายมิ่ง อินเพนทนต์กับด้วยกันทั้ง
๒ ฝ่าย (จึงเรียกว่าเถ่าแก่) ไปด้วย ๔ คน เมื่อนางทองประดี
ขอตุ๊กตาดาว นางศรีประจันต์ว่า "ดูจะขอตามความท่ายาย ดู
ชายนนทหรืออย่างไร ไม่เห็นเบียดกันเหล่าแม่กันชา ผีนผีมัน
ดูบ้างหรือไม่ว่า จะตั้งตำตั่วขาวควราใคร คงไม่เห็นแก่ตาว่า
ความจริง ๆ ครานนั้นตาตันกับตาเต้า กับทงยายเฒ่าและยายมิ่ง
ว่านานไปท่านจะได้พองพอง ดูทองประดีจริงนะคนนั้น" ฯลฯ บท
ครองหน่อว่าผู้ปกครองนั้นเป็นผู้ขอ โถ้แก่เป็นแต่ผู้รับประกัน

๒) เมื่อแม่ยอมยกลูกสาวให้แล้ว ผู้ปกครองทั้ง ๒ ฝ่าย
ปรึกษากันต่อไปถึงกำหนดทุนสิน และหาฤกษ์กำหนดวันงาน
แต่งงาน ฝ่ายเจ้าบ่าวก็แต่งตัวไม่เรือนหอแล้ว ชนเอา ไปเตรียม
ไว้ที่บ้านเจ้าสาว ฝ่ายข้างเจ้าสาวก็เตรียมทำของเลี้ยง

๓) ครั้นถึงวันฤกษ์แรก เจ้าบ่าวบอกแขกขอแรงพวกพ้อง
พากันไปยังบ้านเจ้าสาวแต่เช้า พอได้แจ้งฤกษ์ก็ตั้งพิธีทำขวัญ
เต่า แล้วยกเจ้าปลุกเรือนหอจนแล้วเสร็จในวันนั้น ข้างฝ่าย
เจ้าสาวเลี้ยงอาหารพวกปลุกเรือน

เรื่องปลุกเรือนหอให้แล้วในวันเดียวกันเคยทราบ ว่าทำกันเป็น
ตามภูมิมาแต่ก่อน บางตระกูลก็แปลกออกไป ถึงให้ใช้เต่าไม่
หมากทำเต่าเรือนหอก็มี ส่วนเครื่องแต่งเรือนเป็นของฝ่ายเจ้า
สาวจะต้องหา เป็นประเพณีทั่วไป สันนิษฐานว่าเรือนหอแต่ง
งานนั้นทำสำหรับให้อยู่เพียงชั่วคราว พอผู้ปกครองฝ่ายหญิง
วางใจ เช่นมีลูกด้วยกันแล้วก็ ถ้ายอมให้พากันไปตั้งบ้านเรือน
อยู่เป็นอิสระต่างหาก หรือไปอยู่บ้านของเจ้าบ่าว อันเป็นผู้
มีฐานะของตนเองอยู่แล้ว เพราะเหตุนี้จึงไม่ทำเรือนหอ
อย่างมั่นคงแต่แรก แต่โดยปกติจะต้องปลุกเรือนหออยู่ด้วยกัน
ที่บ้านเจ้าสาวก่อนทั้งนั้น ประเพณีที่ยอมให้เจ้าสาวไปอยู่บ้าน
เจ้าบ่าวแต่แรกแต่งงาน น่าจะมีแต่ในตระกูลสูง เช่นเจ้าบ่าว
ต้องปกครองบ้านเมือง หรือศักดิ์สูงไม่สมควรจะไปอยู่บ้าน
ตระกูลเจ้าสาวซึ่งศักดิ์ต่ำ

๔) ในวันนี้คือจากวันปลูกหอมมา ในบทเสภาว่า “ครั้นรุ่ง
เช้าขึ้นพลันเป็นวันดีทองประดีจัดเรือกันยาใหญ่ เอาขันหมาก
ลงบันทุกขลุ่ยขลุ่ยไป หามโหรีได้ท้ายกันยา (คนยก) ขัน
หมากเอกเล็กเอก (หญิง) ที่รูปสวย นุ่งยกห่มผวยจับฉัตรหน้า
ก็ออกเรือด้วยพลันทันเวลา ครุหนึ่งถึงท่าศรีประจันต์” การ
ให้ขันหมากอย่างว่านี้ได้เคยเห็นมาหลายครั้ง แต่เสียตายอยู่ที่
ไม่เคยเห็นดังซึ่งเรียกกันว่าขันหมาก และยังไม่รู้ว่าขันหมาก
นั้นเอาไปทำอะไร (ถ้าพระองค์ท่านประทานอธิบายไม่ได้ ขอ
ให้ลองทรงสืบดู บางทีจะมีคนรู้ ถึงกระนั้นขันหมากใน
ชั้นหลังก็น่ากลัวจะไม่เหมือนอย่างโบราณเช่นว่าในเสภา) จะ
ลองสันนิษฐานดู

คำที่เรียกว่า “ขัน” นั้นแปลกอยู่ ไทยข้างใต้เช่นชาว
กรุงเทพฯ หมายความว่าภาชนะอย่างรูปคล้ายมะพร้าวครึ่งซีก
แต่ไทยข้างเหนือเช่นชาวเขียงใหม่เขาหมายความว่า ภาชนะ
อย่างมีเชิง เช่นที่ไทยใต้เรียกว่า “พาน” นั้น ที่จริงเมื่อคิดดู
ก็เห็นว่าจะมาแต่มูลอันเดียวกันเอง คือแต่เดิมมนุษย์ใช้ถาด
มะพร้าวเป็นภาชนะใส่ส้อย ต่อมาเมื่อรู้จักหล่อโลหะใช้ทำ
ภาชนะนั้นด้วยโลหะ เรียกกันว่า “ขัน” ทั้งไทยใต้และไทย
เหนือ ต่อมาอันผู้คิดทำเชิงต่อขันให้สูงขึ้น ไทยเหนือเรียก
คงอยู่ว่า “ขัน” ตามเดิม ไทยใต้ได้แต่เรียกว่า “ขันเชิง”
ต่อมาเมื่อมีขันเชิงชนิดที่ใช้สำหรับแต่งวางของแห้ง จึงเรียกกัน

ว่า “พาน” ที่ว่านโดยเตา แต่ประหลาดอยู่ที่ม็เครื่องราชูประ
โภคสิ่งหนึ่งซึ่งใช้ทั้ง ๒ คำนักรวมกันเรียกเป็นชื่อว่า “พานพระ
ชั้นหมาก” ขอนล่อให้ฉันนิษฐานดังกล่าวมา

ถ้าว่าอะเพาะที่ในบทเสภา ที่เรียกกันว่าชั้นหมากเห็นว่าจะ
เป็นพานหมาก สำหรับเตียง แหกที่ เชิญมา ในวันแต่งงาน นั่นเอง
จะได้หมากด้วยชั้นหรือด้วยพานก็ได้ ชั้นหมากเอกสำหรับแขก
ที่ศักดิ์สูง งานไหนมีชั้นหมากเอกมากก็จะมีหน้ามตาเพราะจะ
มีคนตั้งศักดิ์มาช่วยมาก จึงได้ตกแต่งชั้นหมากเอกให้หรูหรา
ผิดกับชั้นหมากสามัญ หญิงสาวที่ถวชั้นหมากไปตอนเช้า ก็
เห็นจะเป็นสาวใช้ที่ตงพานหมากเตียงแขกในตอนเย็นนั่นเอง

๕) เมื่อเรือชั้นหมากถึงบ้านเจ้าสาว บทเสภาว่า “จึง
จอดเข้าหน้าสระพานใหญ่ ตามดวงไปเอาไม้กั้น เตี้ยเงินทอง
ให้ชั้นไปพัด จนนชั้นหมากนั้นชนบนบันได” (เรือน) ความ
ตรงนั้นฉันขอคนล่อถึงเหตุที่ม็เครื่องดนตรีประโคม ไปในเรือ
ชั้นหมาก ขอลองล่อถึงที่ตามตเอาไม้กั้น อันประเพณีงานของ
พวกชาวบ้านที่ประโคมเครื่องดนตรีไปในเรือ โดยปกติมักเป็น
การบอกบุญ เหมือนเช่นแห่กรฐหรือผ้าป่า ประสงค์จะชักชวน
พวกชาวบ้านให้มาช่วยกันทำบุญ แต่ให้ชั้นหมากไม่มีกิจเช่นนั้น
จึงเห็นว่าเครื่องดนตรีนั้นน่าจะสำหรับ ประโคมบอก ให้ยินดีเมื่อ
ไปถึงบ้านเจ้าสาว ไม่เช่นนั้นก็จะต้องไปตระโกนเรียกให้เปิด
ประตูบ้านรับ ขอลองล่อมากดกันก็มีใช้กัน คือผู้เป็นโกลาวัณ

รักษาระเบิด ต้องดูแลให้รู้ว่าใครมาแตะได้ถามให้ทราบก็เลย
ก่อนแล้วจึงเปิดประตูรับ พัดควันคองมาแต่มืดเหตุเช่นว่ามา

๖) เมื่อพวกนี้เห็นหมากชนเรือนเจ้าสาวแล้ว มีในบท
เล่าต่อไป (แต่ในบทขุนช้างแต่งงานกับนางวันทอง ความ
ตรงนั้นชัดเจนดีกว่า จึงคัดเอาลง) ว่า “ชนหมาก คมเรียง
เคียงกันมา เจ้าแก่น้ำหนึ่งชนนึ่งพรม เจ้าเกทเรือนกตอรับ
จิ้งหับไต่เตี้ยใหญ่ได้ชนม ทงหมู่ไก่เห็ดเข้าเข้เต็มชวดกตม
กด้วยส้มร้อยดังตามสัญญา ทุนดินเงินตราผ้าไหมเอาออกนับ
รับไล่ไต่เตี้ยสาธา เจ้าเกดสองข้างต่างต้นหนา ชนของเข้า
เคหาด้วยด้วยทันใด แลมพยกให้ตามทำนอ เอาเข้าของควา
หวานมาตังให้ เติงตุ้มหน้าตำราญใจ เจ้าเกกดับไปด้วย
คืบพลัน” ความตอนนั้นคือว่าเจ้าเก (ทั้ง ๔ คนที่ไปเมื่อวันขอ)
เป็นผู้นำชนหมากไป ทางฝ่ายเจ้าสาวก็หาเจ้าเกไว้รับ เจ้า
เกคนกลางทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นพนักงาน ตรวจตรา สิ่งของที่ ฝ่ายเจ้า
สาวจะต้องให้ให้ถูกต้องตามสัญญา และสิ่งของที่ให้นั้นเป็นของ
กินสำหรับเลี้ยงแขกประเภท ๑ เงิน “ทูน” (ซึ่งผู้ปกครอง
ให้ฝ่ายละครึ่ง) สำหรับคู่บ่าวสาวจะได้ ใช้ในการตั้งตัวประ
เภท ๑ “ดินสอ” ของเจ้านายให้แก่ตัวเจ้าสาวประเภท ๑
“ผ้าไหม” คือผ้าหนึ่งกับผ้าห่มจัดเป็นสำหรับ สำหรับคู่บ่าว
สาวให้ ผู้ใหญ่ใน สักตทั้ง ๒ ฝ่าย เวลาไปไหว้เมื่อแต่งงานกัน
แล้ว เมื่อฝ่ายเจ้าสาวรับเครื่องชนหมากเสร็จแล้วเลี้ยงอาหาร
และแจกของแถมพกแก่พวกที่ไปรับชนหมากทุกคน.

๖) ถึงเวลายื่น (วันขึ้นหกไปนั้น) ทำพิธีตั้ง
 นิมนต์พระมาสดมมนต์ คือเจ้าบ่าวกับเจ้าสาวต่างมีเพื่อนบ่าว
 และเพื่อนสาวราวฝ่ายละ ๑๐ คน คือหัวหน้าเรียกว่า “บ่าว
 หน้า” และ “สาวหน้า” ห้อมล้อมพาตัวเจ้าบ่าวกับเจ้าสาวไปนั่ง
 ตั้งวงแยกกันอยู่ข้างหน้าพระสงฆ์ (กระบวนพิธีตรงหน้าเหมือน
 กันทั้งบทตอนแต่งงานพดาย แก้วและแต่งงาน พระโวย แต่บท
 เสาภาตอนแต่งงานพระโวยพรรณาสักจนกว่า จึงคิดมาลง
 “ครั้นถึงหม่อมวังพึ่งพระธรรม พระธิดา (ปลัดตั้งฆราวาส) จับ
 มงคุดคู่ได้ สายสิญจน์โยงศรีมาตามาพระโวย พอร้องใหญ่
 หึงดังขลุ่ยโน้ต หนุ่มสาวเคียงข้างเข้านั่งถัด พระสงฆ์เซ็ด
 ตาตบศรีหน้าไว้ ปราดลงข้างสังข์หักโอ กำนายโพสว
 นานาเข้าตา อัดอียดตบเยียดเบียดกันกลม เอาหนามข่มแทง
 ท้องร้องอุยหน้า ที่ไม่ถูกท่ายันคั้นเข้ามา ท่านยายสาธกค
 มาหนึ่งบงกชไว้ มหาดเล็กโดนโดนโดนกระแทก โอยพ้อจะ
 แดกทนไม่ได้ ท่านยายสาธกคั้นที่ดูท่นไป จนพระโวยศรีมาตา
 มาชิดกัน” บทตอนนั้นแต่งประเพณีแต่งงานอย่างโบราณที่ผิด
 กันที่ทากันจนหลังคด

- ก. พระธิดามงคุดคู่ให้บ่าวสาว
- ข. การรตนางานพระเป็นมรดก
- ค. รตนาคูยเอาโอศกหน้า “ซัด” เบียดทั้งตัว จนถึง
 ค้องผลัดผ้าแต่งตัวใหม่ทั้งเจ้าบ่าวเจ้าสาว

พ. การที่พวกเพื่อนบ้านต่าง เข้า รับน้ำมนต์ เป็นอุบายที่
จะแก้ถึงกับตัวเจ้าบ้าน กับตัวเจ้า ต่างให้เข้า ไปซัดคิด
กัน.

รตนาอย่างว่ามานในบทเสภาเรียกว่า “ซัดน้ำ” (เห็น
จะเป็นภาษาไทยคำเดียวกับ “ซัดน้ำ” นั่นเอง) แต่น่าสนใจ
ฐานว่าจะเป็นประเพณีเดิมของไทย ชนพลเมืองจึงประพฤติก
กันแพร่หลาย การที่ใหญ่ใหญ่ในวงศ์ญาติรตนาถึงกับแก้คู่น้ำ
ต่าง น่าจะเป็นประเพณีที่พวกพราหมณาจารย์พามาแต่อินเดีย
อนุโตมค่อพิชชอกิเคก เห็นจะใช้แต่ในมณฑลบุคคณชั้นสูงเช่น
เจ้านาย เป็นต้น.

เมื่อเสร็จพิธีซัดน้ำ ถวายไทยธรรมพระสงฆ์แล้ว เวลา
ค่ำมีการเลี้ยงแขกจตเตียงเป็นชั้น ๆ ตั้งแต่ควนายลงไปจนบ้าน
ไพร่

๑) รุ่งเช้าเลี้ยงพระที่โต้วคมนตเมื่อนกก่อน ตัวเจ้า
บ้านกับเจ้าต่างต้องตักบาตรด้วยกัน เติงพระแล้วเป็นเสร็จ
การพิธีแต่การที่ตั้งตัวเจ้าต่างรอหาอกฤกษ์หนึ่งภายหลังวันทำพิธี
ดูราวกกับเพ็ชจะเกลยกล้อมให้เจ้าต่างยอมไปส่ง ชายหายอดสู่เสีย
ก่อน ในระหว่างนั้นเจ้าบ้านต้องนอนคอยอยู่ที่เรือนหอ ต้อง
ห้ามมิให้ผู้ปกครองจึงพาตัวเจ้าต่างลอบไปส่งให้เจ้าบ้านในเวลา
ค่ำหนึ่งหนึ่งเรียกกันว่า “ส่งตัวเข้าหอ” ไม่บอกให้ใคร แม้จน
ตัวเจ้าบ้านไว้ ดองหน้าก่อน.

เมื่อเขียนวินิจฉัยประเพณีแต่งงานอย่างโบราณที่ปรากฏ
ในบทเสภาแล้ว นักชกถึงเรื่องที่ได้นิพนธ์กันมาว่าเมื่อใน
รัชกาลที่ ๓ ผู้มีศักดิ์สูงเช่นเจ้านาย ถ้าอยากได้ลูกสาวใคร
สามารถจะพาพรรคพวกไปฉุดเอาตัวหญิงนั้นไปเป็นเมียตาม
อำเภอใจ และได้นิพนธ์ต่อไป ครึ่งหนึ่งถูกเชลยไปฉุดลูก
สาวเขา ผู้ปกครองผู้หญิง (ท่านองจะเป็นข้าราชการ) ถวาย
ฎีกา พระบาทหนึ่ง—ตรัสว่า “ทำไมลูกของข้าไม่ส่งกับลูก
ของเจ้าหรือ” ผู้ถวายฎีกาก็ต้องนิ่งไป คำเจ้านั้นไม่น่าเชื่อว่า
พระบาทหนึ่ง—จะทรงเห็นชอบหรือแม้แต่เพิกเฉย ในการที่พระ
เจ้าลูกเธอเที่ยวชมเหงผู้อื่นเช่นนั้น น่าจะเป็นเพราะไม่มีใคร
กล้ากราบทูลให้ทรงทราบด้วยกลฉ้อการ แก่กันของผู้มีอำนาจยิ่ง
กว่าอย่างอื่น แต่เรื่องฉุดลูกสาวเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้นผมแน
ยยาย่อมมารดาของหม่อมเจ้ายกเคยเล่าให้หม่อมฉันฟัง ว่า
เมื่อแก่เป็นสาว พระยาเพชรบูรณ์บิดาของแกล้วเจ้านายจะ
ฉุด ให้พาไปฝากไว้ในที่พระราชวังจนเมื่อจะแต่งงานจึงให้ไป
รับออกมา แกล้วไปเห็นท้าวในวังผูกหัดเตกคเมอแกล้วลูกสาว
จึงส่งเข้าไปไว้ในวังแต่เด็กทุกคน เพื่อจะรับมีการฉุดลูกสาว
เป็นเหตุอันหนึ่งซึ่ง ทูลกระหม่อม ทรงตงประเพณี เล็ดลอดกับ
ฎีการาชฎด้วยพระองค์เองทุกฉัปดาหะ จึงส่งบแต่รัชกาล
ที่ ๔ มา

เมื่อหม่อมฉันอ่านหนังสือเรื่องประเทศต่าง ๆ ไปพบ
กล่าวถึงประเพณีแต่งงานของมนุษย์ พวกทอญ ตามทะเลทราย

ว่าเจ้าชาวขีมาคุมพรรคพวก ไปรับตัวเจ้าสาว ขึ้นหลัง ม้าพา ไป
 เหมือนอย่างว่า ตำมารต จึงเอา ไปเป็นเมีย ได้ ด้วยมฤตทิเคศ
 มาก แล้วนึกต่อไปถึงพระอินทร์ซึ่งถูกสาวท้าวเวปจิตติในนี้
 ทานธรรมบท (มีรูปภาพเขียนไว้ในพระอุโบสถวัดราชบูรณะ)
 และเรื่องอิเหนา ท้าวกระหมั่งหนึ่ง ยกกองทัพไปตี เมือง ดาหา
 เพราะเหตุท้าวดาหาไม่ยอมยกนางบุษบาให้ ต่อให้เห็นว่าแต่
 โบราณนิยมกันว่าถ้า ใครตำมารตอาจะหาเมียได้ ด้วย พดการ
 นับว่าเป็นผู้วิเศษ มนต์ของการดูดดูดสาว น่าจะมา แต่ประ
 เสนซึ่งนิยมกันแต่ครั้งดาบรรพ ดังกล่าวมา พวกพราหมณา
 จารย์เขาเข้ามาแสดงจึงมาเกิดขึ้นในประเทศนี้ แต่ว่าชน
 เดิมเห็นจะประพฤติกแต่ในระหว่างตระกูลอันยศศักดิ์เสมอกัน และ
 พาไปเป็นเมียหลวง เป็นแต่ในกรณี ที่ผู้ปกครองไม่ยอมยก
 ให้ โดยดีเท่านั้น ครั้นนานมาเมื่อความรูและความเต็มใจใน
 จารีตโบราณเสื่อมคลาย ก็กลายเป็นวิธีสำหรับผู้มีอำนาจ
 เพียงดูดคร่าหาเมียน้อยเด่นตามชอบใจ.

วินิจฉัยอธิบายคำว่า “ครัว”

๑. คำว่า “ครัว” เห็นจะเป็นภาษาไทย เดิมหมายความว่าสถานที่สำหรับประกอบอาหาร เพราะธรรมชาติมนุษย์ย่อม “อยู่กิน” ด้วยกันเป็นสังคม คือ “อยู่” ในบริเวณเดียวกัน และ “กิน” อาหารด้วยกัน บริเวณหนึ่งจะมีที่อยู่หลังเดียวหรือหลายหลังแต่จำนวนคนในสังคมมากหรือน้อย แต่ครัวที่จะประกอบอาหารนั้น ถึงคนในสังคมจะมีเท่าใด ถ้ากินด้วยกันก็ครัวแต่บริเวณละครัวเดียว คงเป็นเช่นนั้นมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์.

๒. ครั้นถึงสมัยเมื่อนุษย์อยู่รวมกันมากถึง ตั้งเป็นบ้านเป็นเมือง เกิดกิจที่ผูกครองจะต้องรู้จำนวนคนในบ้านเมืองว่ามีสักเท่าใด จะเรียกรวมคนมานับยาก จะเที่ยวสืบถามก็ไม่แน่ จึงคิดวิธีสำรวจด้วยนับ “ครัว” เพราะเป็นของที่ต้องมีสังคมถึง ๓ เป็นแน่นอน เอาจำนวน “ครัว” เป็นเกณฑ์ปริมาณจำนวนคน ว่าที่บ้านมีเท่าอันครัว (บางที่คิดที่ถือกันว่าสังคมหนึ่ง ๕ คน เป็นปริมาณจำนวนคน ว่าที่บ้านนั้นมีเท่าอันครัว (บางที่คิดที่ถือกันว่าสังคมหนึ่ง ๕ คน เป็นปริมาณบ้านกลางจะมีมาแต่โบราณแล้ว) คำว่า “ครัว” จึงเกิดอธิบายเป็น ๕ อย่างต่างกัน หมายความว่า สถานที่สำหรับ ประกอบ อาหาร ก็ได้ และหมายความว่า จำนวนคนในสังคม ๓ ก็ได้ จึงเกิดคำเรียก

ให้เข้าใจง่ายว่า “ครัวไฟ” หมายความว่าสถานที่ประกอบอาหาร และ “ครัวเรือน” หมายความว่าคนร่วมสกุลซึ่งอยู่ด้วยกัน.

๓. คำว่า “ครัวไฟ” หรือว่า “ครัว” ซึ่งหมายความว่าสถานที่ประกอบอาหาร คนอื่นนอกจากผู้ที่อยู่ในบริเวณนั้นเอง มิใคร่มีกิจจะต้องพูดถึง แต่คำว่า “ครัวเรือน” หรือเรียกโดยย่อว่า “ครัว” หมายความว่าคนร่วมสกุลซึ่งอยู่ด้วยกัน มีที่ใช้ในกิจต่างๆ มาก เช่น ใช้ในหนังสือจดหมายเหตุนั้น หรือพงศาวดารว่า “เทครัว” หรือ “อพยพครอบครัว” หรือไปรบศึกใดโดยมาเท่านั้นครัว แม้ในศิลาจารึกก็มีว่าถวายคนเป็นข้าพระเท่านั้นครัว คำว่า “ครัว” ที่ใช้ในหนังสือเก่าๆ ดูเหมือนจะมีแต่หมายความว่าปริมาณคนเท่านั้น.

๔. เมื่อเรารู้ว่า หม่อมฉันได้ทราบ ความว่า มีสกุลเดิมอยู่แยกย้ายกันหลายแห่ง ที่หลังคิดจะไปรวมอยู่แห่งเดียวกัน “ก็ไม่สามารถจะรวมได้ เพราะ “แม่ครัว” คนประกอบอาหารต่างบ้านไม่ยอมไปอยู่ด้วยกัน เจ้าของบ้านไม่อาจทั้งแม่ครัวของตนก็ไม่ไปอยู่ด้วยกันได้ หม่อมฉัน ได้ยินเรื่องนี้เป็นเหตุให้ปรารภถึงอธิบายคำว่า “ครัว” ดังวินิจฉัยที่ถวายมา และคิดต่อไปว่าคำที่เรียกว่า “พ่อครัว” และ “แม่ครัว” เดิมคงหมายความว่า ผู้เป็นใหญ่ใน “ครัวเรือน” คือสกุล

ภายหลังเขามาใช้ประกอบกับ “ครัวไฟ” คำว่า “พ่อครัว”
และ “แม่ครัว” จึงกลายเป็น “ก๊วย”

๕. คิดต่อไปถึงการที่ “แยกครัว” เมื่อพ่อแม่แต่งงาน
ถูกตัวให้ไปตั้งบ้านช่องอยู่ต่างหาก อันต้องมีครัวขึ้นใหม่
ครัวที่ตั้งใหม่นั้นย่อมประดิษฐ์ขึ้นตามความนิยมของคนต่างสกุล
ซึ่งมารวมครัวกัน รหัสาคิดจึงผิดกับครัวเดิมทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะ
ฉะนั้น การที่จะแยกครัวย่อมง่ายกว่าที่จะรวมหลายครัวเข้าเป็น
ครัวเดียวกัน ถ้าในบ้านเดิมมีครัวไฟเป็นหลายครัวก็คงตั้ง
เปิดอยู่ยังขึ้น ไม่ต้องช่วยการรื้อตัวไปถึงที่ถูกระงับอีก

เรื่องสร้างตลาดสำหรับเมือง

นั้นเป็นเงินสามหมื่นบาทไทยแต่ยังไม่เข้า เจ้าพระยาอภัยราชา (โรตังยัคมินส์) ก็เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อเจ้าพระยาอภัยราชารับราชการได้สัก ๒ ปี พอเรียนรู้อุปการของเมืองไทยแล้ว กราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ที่จันทบุรีสร้างบ้านเมืองให้เจริญขึ้น การกระทรวงพระคลังสำคัญมาก เพราะเป็นกระทรวงที่จะต้องคิดอ่านการหาและการจ่ายเงินแผ่นดินให้ มีทุนทรัพย์ พอใช้ในการทำนุบำรุงบ้านเมือง “การเงิน” เป็นวิชาซึ่งฝรั่งที่ใคร่เรียนรู้อยู่หลายคน เห็นว่าถ้ามีฝรั่งผู้เชี่ยวชาญการเงิน เป็นที่ปรึกษา กระทรวงพระคลังสักคน ๑ จะประโยชน์มาก พระเจ้าอยู่หัวตรัสปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดีเห็นชอบตามคำแนะนำนั้น จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยราชาคิดหาตัวผู้เชี่ยวชาญการเงินมารับราชการ เจ้าพระยาอภัยราชาเคยคุ้น กับลอร์ด ไครเมอท์ เมือง อียิปต์มาแต่ก่อน เห็นว่าลอร์ดไครเมอท์ถนัดในการเลือกสรรผู้คน จึงวานลอร์ดไครเมอท์ให้ช่วยเสาะหาผู้ซึ่งสมควรจะเป็นที่ปรึกษา กระทรวงพระคลังให้ ลอร์ดไครเมอท์เลือกได้ผู้เชี่ยวชาญคน ๑ เป็นอังกฤษชื่อ มิคเชล อินเนต ซึ่งทำงานในรัฐบาลอียิปต์อยู่กับลอร์ดไครเมอท์แล้ว ให้เขามารับราชการในเมืองไทยมีกำหนด ๓ ปี มิคเชล อินเนต มา ถึง เมือง ไทย

กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยเสด็จมาตั้งกระบวนพระคตังโกโปรด แม่
ตัวนั้นก็เริ่มชอบกันกับ มีดเตอร์ มีดเชด อินเนต มาตั้งแต่แรกมา
ถึง.

เมื่อมีดเตอร์ มีดเชด อินเนตศึกษาพระ เปียบ การ พระ คตัง
มหาสมบัติแล้ว เขียนบันทึกความเห็นถวายกรมหมื่นมหิศร
ว่า ลักษณะ "การเงิน" ของเมืองไทยอย่างเช่นเป็นอยู่ ในเวลา
นั้น ถ้าว่าตามคติโบราณกันवादอยู่ เพราะยังยึดเกาะ
อาการจากราชวงศ์ไม่เรียกว่าแรงถึงเดือรอน ได้เงินแผ่นดินมา
เท่าใดก็ใช้จ่ายในวงเงินที่มี คือเงินเหลือจ่ายจึงทำการจรรทำ
บำรุงบ้านเมือง เมืองไทยจึงไม่มีหนี้สินอยู่ เมืองเดียวเท่านั้น
บรรดาประเทศที่ถึงวัฒนธรรม แต่ฉีกการเงินเช่นที่เมืองไทย
ใช้อยู่นี้ จะบำรุงบ้านเมืองให้เจริญเร็วกว่าเมืองเหมือนอย่าง
ประเทศอื่นไม่ได้ ยกตัวอย่างดังเช่นการสร้างทางรถไฟ ถ้า
ใช้เงินเหลือจ่าย ทำทางรถไฟต่ออีกไปปีละน้อย ๆ เช่นทำอยู่
การสร้างทางรถไฟในเมืองไทยแม้เพียงสายแรกที่ได้ ก็จะได้ว่าจะ
ทำแต่กรุงเทพ ฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมา ก็จะได้เร็วเร็ว
นานหลายสิบปี ประโยชน์ต่าง ๆ ที่จะได้จากรถไฟให้บ้านเมือง
มีความเจริญก็เกิดช้าไปด้วยกันหมด ถ้าทำรถไฟให้เร็วเร็ว
ขึ้น บ้านเมืองก็จะเจริญรุ่งเรืองเร็วขึ้นตามกัน แต่เช่นนั้น
จำจะต้องใช้วิธีกู้เงินมหาชนตามอย่างประเทศอื่นมาเป็นทุนทำ
รถไฟ การสร้างสิ่งอื่นซึ่งจะได้ดอกผลพอใช้ ดอกเบี้ยและต้น

เงินไม่ขาดทุนก็ควรใช้ วิชาที่เงินทำทุนอย่างเดียวก็นั้น ขอให้
 รัฐบาลพิจารณาว่า ใช้วิชาใดที่ศึกษาชื่อเมืองไทยว่าไม่มีหนี้
 ดินต่อไปได้ หรือจะยอมเป็นหนี้เงินมหาชนมาทำการบำรุง
 บ้านเมืองให้เจริญเร็วทันตาโลก ไหนจะดีกว่ากัน กรมหมื่น
 มหิศร์ฯ นำบัณฑิตชนทั้งหลายถนัดถาย ทรงปลุกษาในที่ประ
 ชุมได้พบเห็นพร้อมกันว่า ถ้าเงินมาทำการที่เกิดดอกผลก็ไม่
 ควรรังเกียจ แต่การที่ไม่เกิดดอกผล เช่นซื้อเครื่องอาวุธยุท
 ภัณฑ์ เป็นต้น มิให้เงินมาใช้ เมื่อตกลงดังนี้แล้วก็พระราช
 ทานพระบรมราชานุญาตให้กระทรวงพระคลังคิด เงินมาใช้ทำ
 ทางรถไฟแทนใช้เงินเหลือจ่าย การกู้เงินทุกคราวมานั้นเป็นมรด
 ของนิทานที่จะเล่าต่อไป

วันหนึ่ง มีลเตอมิตเซต อิน เนล มาหาฉัน ที่กระทรวง
 มหาดไทย ว่ามีคดีขอยากปลุกษาค้นตัวต่อตัวอยู่ เรื่อง ๓
 แล้วเล่าอธิบายความต่อไป ว่าตามประเพณีที่รัฐบาลกู้เงิน
 มหาชนนั้น เขาย่อมพิมพ์งบประมาณเงินแผ่นดินประจำปี
 โฆษณาให้ปรากฏ ว่าเงินรายรับรายจ่ายและหนี้สินของประ
 เทศมีอยู่เท่าใด ให้มหาชนเชื่อความมั่นคง ของประเทศ
 นั้น จึงอาจกู้เงินได้ง่าย การที่รัฐบาลไทยจะกู้เงินมหาชน
 ในยุโรปก็จำจะต้องโฆษณางบประมาณ ของเมือง ไทยเหมือน
 อย่างที่รัฐบาลประเทศอื่นๆ เขาทำกัน การเงิน ของ เมือง
 ไทยก็พิมพ์งบประมาณ (ซึ่งกรมราชูปถัมภ์ พงษ์ ทรงคิด

แบบฉบับเมื่อทรงบัญชาการกระทรวงพระคลัง) ประจำปี เป็น
แต่หาเคยเอาออกพิมพ์โฆษณาให้มหาชนรู้เห็นไม่ ถ้าเขา
งบประมาณซึ่งใช้อยู่จัดระเบียบที่ยังคาดเคลื่อนอยู่บ้าง ให้
เขารูปตามในยุโรปแล้ว ก็พอจะใช้พิมพ์โฆษณาได้ แต่มี
รายการในแบบงบประมาณเดิมอยู่ข้อ ๑ ซึ่ง มีเดอมิตเชดอิน
เนตเกรงว่าจะเกิดลำบากเมื่อแก้ไข คือ ในงบประมาณกำหนด
ว่าพระเจ้าแผ่นดินอาจจะเอาเงินแผ่นดินไปใช้ (พระคลังข้างที่)
สำหรับพระองค์เองได้ร้อยละ ๑๕ ของรายได้ แต่ตรวจบัญชี
ตามจริงก็ไม่ได้ทรงใช้เงินส่วนพระองค์มากถึงอย่างนั้น ถึง
กระนั้นที่ปรากฏอยู่ในงบประมาณว่า ๑๕ เปอร์เซนต์ของรายได้
เงินแผ่นดินนี้เป็นเงินมากมายเต็มที ทั้งจะยิ่งมากขึ้นไปอีกใน
เวลาบ้านเมืองเจริญ ผิดกับประเพณีประเทศอื่นๆ ซึ่งเขา
กำหนดเงินสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงใช้ร้อยละ ๑๐ พระองค์ เป็น
จำนวนเงินจำกัดปีละ เท่านั้นๆ ถ้างบประมาณเมืองไทยที่
โฆษณา ปรากฏว่า พระเจ้าแผ่นดินได้เงินสำหรับ ใช้ร้อยละ ๑๕
พระองค์เท่านั้น ๑๕ เปอร์เซนต์ของรายได้เงินแผ่นดิน ชาวยุโรป
เห็นจะรังเกียจว่ามากมายเหลือเกินนัก แต่จะเปลี่ยนเป็นกำ
หนดจำนวนเงินมีจำกัดเหมือนเช่นประเทศอื่นๆ ก็เหมือน ดัด เงิน
สำหรับพระองค์ทรงใช้ร้อยละ ๑๐ ให้น้อยลง เกรงพระเจ้าอยู่หัวจะ
ทรงรังเกียจ จึงขอปรึกษาว่าจะทำอย่างไรดี

ฉันตอบว่าตัวฉันไม่เคยเกี่ยวข้องกับเงินทองที่พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้สอย จะท้าวพระเจ้ายู่หัวจะพอพระราชหฤทัยรับอย่างไรนั้นลำบากอยู่ แต่ฉันรู้เป็นแน่อย่างหนึ่งว่า พระเจ้ายู่หัวทรงถือประโยชน์ของบ้านเมืองเป็นใหญ่ยิ่งกว่าประโยชน์ส่วนพระองค์อยู่เป็นนิจ ไม่เคยทรงประพฤติดังใด โดยเห็นแก่พระองค์ยิ่งกว่าบ้านเมือง ถ้ากระทรวงพระคลังทูลชี้แจงให้ตระหนักพระราชหฤทัยว่าจะเป็นคุณแก่บ้านเมือง ถึงจะต้องลดละประโยชน์ส่วนพระองค์ก็ไม่ทรงขัดขวาง ที่มัสเดอมิตเซตอินเนตมาปรึกษาครั้งนี้ฉันไม่ได้กราบทูลให้พระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ ต่อมาราวสัก ๓๐ วัน มีมัสเดอมิตเซตอินเนตมาหาฉันอีก คราวนี้กราบทูลว่าบ้านผดปรกต์ถึงเดือดร้อนหนัก เงินยมนั่งเข้ามาแค่ประตูห้อง พอจับมือก็ออกปากว่า

“ไม่มีเมืองไหนที่มีพระเจ้าแผ่นดินเหมือนคุณของท่าน” ครั้นนั่งลงแล้วแต่ให้ฟังว่าเมื่อพูดกับฉันวันนี้แล้ว ไปปรึกษา กับกรมหมื่นมหิศรเห็นว่าการจะทูลถาม พระเจ้ายู่หัวแต่จะทรงรังเกียจการพิมพ์งบประมาณเงินแผ่นดิน โฆษณาแก้มหาด หรือไม่ เสียชนหนึ่งก่อน ถ้าโปรดให้โฆษณางบประมาณแล้ว เมื่อถึงเวลาพิจารณา รายการ จึงจะทูลเรื่องเงิน พระคลังข้างที่ ถ้าทรงใช้สอยส่วนพระองค์ไป แต่พอกรมหมื่นมหิศรถวายจดหมายฉบับแรกก็ได้รับพระราชหัตถ์เลขาตอบทันที ว่าในการ

กับเงินมหาชนนั้นจำเป็นต้อง โฆษณางบ ประมาณเงิน แผ่นดินอยู่
เอง หาทรงรังเกียจไม่ แต่ยังมีข้อไปอีกอย่างหนึ่งเนื่องกับการ
โฆษณางบประมาณนั้น คือเงินแผ่นดินที่แบ่งให้พระเจ้าแผ่นดิน
ใช้สอยส่วนพระองค์ ต้องมีจำกัดจำนวนเงินบอกไว้ให้ปรากฏ
ในงบประมาณ จะว่าแต่เท่านั้น ๆ เบอรเซนต์หาควรไม่ ให้
กระทรวงพระคลังแก้ไขให้ตรงตามแบบร่างด้วย ส่วนจำนวน
เงินที่จะถวายให้ทรงใช้สอยปีละเท่าใด ก็ให้กระทรวงพระคลัง
พิจารณาตามเห็นสมควร ถวายเท่าใดก็จะยอมรับเท่านั้นไม่
รังเกียจ สุดแต่ให้ดำริประโยชน์ของบ้านเมืองเป็นประมาณ
มีมติเคยมีเซดอันเนตว่าตามประเทศอื่นมักปรากฏแต่ว่า พระเจ้า
แผ่นดินอยากได้เงินใช้สอยส่วนพระองค์ให้มากขึ้น เสด็จติดกับสภา
ราษฎรคอยขัดขวางไม่ยอมถวายตามพระประสงค์ เมืองไทยนี้
พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจดีที่ขาดจะดัง ให้เป็นอย่างไร ก็ได้ตาม
พระราชหฤทัย แต่พระเจ้าอยู่หัวก็ดบยอมลดผลประโยชน์ส่วน
พระองค์พระราชทานแก่บ้านเมือง แต่อย่างงี้ให้เสนาบดีกะ
จำนวนเงินจะถวายเท่าใดก็จะทรงรับเท่านั้นดังนี้ ไม่มีพระเจ้า
แผ่นดินประเทศอื่นที่จะทำเหมือนอย่างพระเจ้าอยู่หัว จึงนับถือ
เป็นอย่างยิ่ง เมื่อมีมติเคยมีเซดอันเนตได้ทราบความในพระราช
หัตถ์เดชาภักดีถึงฉนั้นเพราะได้มาปรึกษาหารือผู้อื่น จึงรับมา
ขอต่อผู้อื่น ฉนั้นก็นับถือไม่ทนขาดด้วย

เมื่อกระทรวงพระคลัง ถวายร่างงบประมาณ ๓ ปี ที่จะพิมพ์
โฆษณาขึ้นปลุกชาในทีประชุมเสนาบดี กำหนดเงินพระคลัง
ข้างที่สำหรับทรงใช้ด้วยเป็นส่วนของพระองค์ พระเจ้าอยู่หัวมีพระ
๒,๐๐๐,๐๐๐ บาท พระเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับตามทกระนั้น
ฝ่ายพลกเสนาบดีไม่อยากจะให้พระเจ้าอยู่หัวต้องได้รับความ
เดือดร้อน เมื่อรู้ว่ายอดเงินที่กระไม่น้อยกว่าที่ พระคลังมหา
สมบัติจ่ายให้พระคลังข้างที่ประจำปีมาแต่ก่อนก็พอใจ จึงเป็น
อันตั้งกำหนดจำกัดเงินสำหรับพระเจ้าแผ่นดินเมืองไทย ซึ่งเคย
ทรงสิทธิเรียกเงินใช้ได้เท่าหนึ่งเท่าใดตามพระราชหฤทัยมาแต่
ก่อน ให้ทรงเรียกใช้ด้วยได้เพียงปีละ ๒,๐๐๐,๐๐๐ บาทขึ้นเป็น
ครั้งแรก.

การที่รัฐบาลกู้เงินมหาชนนั้น ต้องไปว่ากันที่ "ตลาด
เงิน" ประเทศใดประเทศหนึ่งที่มีเงินมาก ผู้จะให้กู้เขาย่อม
ตรวจตราพิจารณาเห็นว่าประเทศที่จะกู้เงินนั้นมั่นคงน้อยเท่า
ใด เงินแผ่นดินที่ได้มีเท่าใดและการใช้จ่ายใช้เงินแผ่นดินมีเงิน
เหลือน้อยพอจะใช้ดอกเบี้ยเงินกู้ได้หรือไม่ ถ้าประเทศใดมีหนี้
สินมาก หรือว่าวิธีการเงินของประเทศนั้นไม่ดีมั่นคงเขา
ก็รังเกียจ บางทีเรียกดอกเบี้ยแรง บางทีต้องให้เขาเช่า
อากร อย่างใด อย่างหนึ่ง เป็นประกัน บางทีเห็นประเทศ
นั้นไม่เป็นหลักฐานมั่นคง ก็ไม่ยอมให้กู้ทีเดียว เมือง

ไทย กับ เงิน มหาชน ครั้งแรกที่ ตต.ต เงินเมือง ตอนตอนจำนวน
เงิน ที่ ก็ เพียง(ทรงค้ำไว้)ปอนด์ คิดเป็นเงินไทย โดย อัตรา
ปอนด์ละ(ทรงค้ำไว้)บาท รวมเป็นเงินไทย(ทรงค้ำไว้)บาท ยอมให้
ดอกเบย(ทรงค้ำไว้)เปอร์เซ็นต์ และกำหนดจะใช้ต้นเงินใน(ทรงค้ำ
ไว้)ปีก็ได้ โดยสะดวก ด้วยเจ้าของเงินพิจารณาในงบประมาณ
เห็นว่าเมืองไทยไม่มีหนี้สิน และใช้จ่ายเงินแผ่นดินเป็นระเบียบ
เรียบร้อย ก็ยอมให้กู้ด้วยความเชื่อถ้อ มิได้เรียกประกัน
อย่างใด แต่เป็นการสร้างทางรถไฟในเมืองไทยก็ใช้กู้ด้วยเงิน
กู้ดีขึ้นมา

(๓)

ต่อมา เมื่อมีมติเคอมิตเตอ์ขึ้นเนตกลับไปแล้ว ดูเหมือน
จะเป็นในปี พ.ศ.(ทรงค้ำไว้)ปีขึ้นเดือนขึ้นเป็นกรมหลวง ถ้า
กันหนึ่งพระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาคนเข้าไปเฝ้าในที่ระโหรฐาน
เพื่อบนวันเจ้าพนักงานพระคลังข้างที่ ถวายงบประมาณจ่าย
เงินพระคลังข้างที่สำหรับปีหน้าให้ทรงตรวจ พระเจ้าอยู่หัว
ตรัสปรารภแก่ฉันว่า ทรงรู้สึกอึดอัดด้วยเงินพระคลังข้างที่ไม่
พอจะใช้ ครั้นจะปรึกษากับกระทรวงพระคลังก็ได้ ต้นพระ
โอรสรู้แล้วว่าจะยอมรับเพียงมีตะหนักด้าน จะเป็นพูดไม่แน่นอน
ตรัสปลุกษานฉันว่าทำอะไรก็ได้ จึงจะได้เงินพอใช้ ฉันได้ฟัง
พระเจ้าอยู่หัวตรัสนั้นก็งง ด้วยเมื่อตั้งกำหนดจำกัดเงินพระคลัง
ข้างที่มีตะหนักด้านมาทนน ในที่ประชุมเสนาบดีเข้าใจกันทุกคน

ว่า จำนวนเงินมากกว่าที่กระทรวงพระคลังเคยจ่ายให้พระคลังข้างที่แต่ก่อน วางใจว่า พระเจ้าอยู่หัวจะไม่ทรงเดือดร้อน โฉนดเงินจึงไม่พอทรงใช้ ฉะนั้นทุกถามก็เห็นว่าจะต้องเกินไป จึงกราบทูลเพียงบรรว่า “ข้าพระพุทธเจ้าจรรโลงใจ”

ต่อมาถึงวันหลังฉันทิยาพระยาสุภกรบวรณสาร (นั่นคือคุณ) รองอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ซึ่งชอบกับฉันทิยา มาเล่าให้ฟังถึงที่พระเจ้าอยู่หัวทรงปรารภ แล้วถามพระยาสุภกร ว่า จำนวนเงินหกพัน หนึ่งร้อยช้อย และฉันทิยาใจว่ามากกว่าที่พระคลังเคยจ่ายถวายมาแต่ก่อนด้วยเหตุโฉนดเงินจึงไม่พอทรงใช้ พระยาสุภกรจึงชี้แจงให้ทราบว่าเป็นงบประมาณเดิมที่กำหนดเงินพระคลังข้างที่ไว้ว่า ๑๕ เปอเซ็นต์ของรายได้เงินแผ่นดินนั้น ไม่ได้รับจริงอย่างนั้น เป็นแต่เอาจำนวนเงินตามบัญชีที่ปรากฏไว้ช้อยในราชสำนักปัดเท่าใดคิดถ่วงกันตงเป็นเกณฑ์ ฉันทิยาเป็นอธิบดีจ่ายเงินให้พระคลังข้างที่ปัดเท่า่นั้น แต่ปัดเงินไม่พอใช้ก็เรียกเพิ่มเติมได้ไม่มีจำกัด ก็แต่เงิน พระคลังข้างที่นั้นมีใช้แต่สำหรับพระองค์พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ช้อย ยังต้องเอาไปใช้ในการอื่นอีกหลายอย่าง เป็นต้นว่าเงินงวดประจำปีสำหรับพระราชทานเจ้านายเช่นตัวฉันทิยา และเบียดเงินเดือนราชบริพารฝ่ายใน ตลอดจนรับแขกเมืองก็ใช้เงินพระคลังข้างที่ แม้แต่ก่อนมาเงิน พระคลังข้างที่ตลอดตัว สำหรับ พระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ช้อยก็เป็นแต่ส่วนหนึ่งในจำนวนเงินพระคลังข้างที่ และ

ไม่มากมายเหลือเฟือเท่าใดนัก ครั้นทำงานประมาณแบบใหม่
จำกัดกำหนดเงินพระคลังข้างที่บดหกด่านบาท ถ้าแต่เคยอด
จำนวนเงินก็เห็นมากกว่าที่กระทรวงพระคลังเคยจ่ายประจำมา
แต่ก่อน แต่ทว่าพระเจ้าอยู่หัวได้เงินพระคลังข้างที่น้อยลง
กว่าเช่นเคยมาแต่ก่อน เพราะกระทรวงพระคลังคิดรายจ่าย
เงินแผ่นดินซึ่งกระทรวงพระคลังเคยจ่ายในบรรดาการซึ่งเนื่องกับ
ราชสำนัก เช่นเงินเดือนข้าราชการ ค่าใช้สอยในการเสด็จ
ประพาส การก่อสร้างซ่อมแซมรักษาพระราชวังต่าง ๆ แม้ที่
สุดจนการเลี้ยงช้างเผือก รวมทุกอย่างมาให้พระคลังข้างที่จ่าย
ในเงินหกด่านนั้น ผลของงบประมาณใหม่จึงกลายเป็นลดเงิน
พระคลังข้างที่น้อยลงกว่าแต่ก่อน เพราะถูกพ่วงรายจ่ายเพิ่ม
เข้ามาอีก พระเจ้าอยู่หัวก็มีเงินสำหรับทรงใช้สอยน้อยลง จึง
ทรงรู้สึกว้าจอกเสียใจได้ ฟังก็ออกเสียใจ ด้วยเรื่องจำกัดเงิน
พระคลังข้างที่ พระเจ้าอยู่หัวได้ทรงแนะนำ และทรงยอม
บริจาคด้วยพระองค์เอง คงได้มาแล้ว ใคร ๆ ก็ชื่นชมพระ
กรุณาคุณมาด้วยกันทั้งนั้น เมื่อกระทำการในงบประมาณใหม่
ที่มีดีแต่มีดเชดอันเน็ด ย้ายรายจ่ายการต่าง ๆ อันเนื่องด้วยราช
สำนักไปพ่วงเข้าในพระคลังข้างที่ ก็ทำตามแบบในประเทศ
อังกฤษ เสนาบดีกระทรวงพระคลังควรจะปรึกษา กรมพระ
สวัสดิวัดนวิมล ซึ่งเป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่เสียอีกคนหนึ่ง
เมื่อเห็นจะเกิดลำบากแก่พระคลังข้างที่อย่างใด ช้างแก้วก็มีเสด

มีตเชตอินเนง์ ก็คงคิดแก้ไขผ่อนผันได้เปรียบร้อย โดยจะต้อง
 เพิ่มเงินขึ้นเป็นเจ็ดล้านก็คงจะไม่มีใครขัดขวาง เพราะมีตเชต
 มีตเชตอินเนง์ก็รู้ดีถึงพระคุณของพระเจ้าอยู่หัวมาก แต่ไม่เข้าใจกันเสียว่า เงินหกล้านบาทคงพอแก่การ มิได้พิจารณาดูราย
 การลงไปให้เสียยิ่ง จึงมาเกิดลำบากเมื่อภายหลัง

ฉันถามพระยาสุพรรณภูมิว่า เมื่อพระเจ้าอยู่หัวรู้ดีถึง
 อดคิด และทรงถนอมพระนามะไม่ตรัสแก่กระทรวงพระคลังอยู่
 อย่างนี้ กรมพระคลังข้างที่คิดอย่างไรบ้างหรือไม่ที่จะช่วยปลด
 เปิดของความลำบากของพระเจ้าอยู่หัว พระยาสุพรรณภูมิบอกว่า
 ถ้าได้เงินจากพระคลังไม่พอทรงใช้ ก็มีทางเดียวที่จะแก้ไข
 เหมือนคนทั้งหลายยืมเงินจากกัน คือตัดเงินรายจ่ายลง ประหยัด
 การใช้ค่ายเหม็ดเหม็ดให้มีเงินเหลือจ่ายทุก ๆ ปี และเอาเงิน
 เหลือจ่ายนั้นไปเพาะปลูกให้เกิดดอกผล ทำเช่นนั้นจำต้องทรง
 รู้ลึกชัดแคลนในตอนแรก เมื่อเกิดดอกผลก็จะมีเงินสำหรับ
 ทรงใช้สอยมากขึ้น ๆ เป็นลำดับไปถึงเงินพระคลังถวายเพียงนี้
 ละหกล้านก็ยังไม่ทรงเดือดร้อน ฉันได้ฟังก็เข้าใจว่าในเวลา
 นั้นคงเป็นเพราะพระคลังข้างที่ประหยัดเงินเพื่อจะทำการหาดอก
 ผลพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงอดคิด เมื่อพูดกับพระยาสุพรรณภูมิแล้ว
 ฉันคิดต่อว่า เห็นการอย่างหนึ่งซึ่งอาจจะหาผลประโยชน์ส่วน
 พระองค์พระเจ้าอยู่หัวให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วย ด้วย
 สมัยนั้นเป็นเวดากำตั้งกระทรวงมหาดไทยคิดสร้างหัวเมือง ที่

งานบางที่ผู้ชำนาญจริง ด้วยหัวเมืองก็มีมาแต่แต่โบราณ เหตุ
 ที่ในจึงสร้างหัวเมืองในสมัยเมื่อนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาด
 ไทย จึงจะเล่าเรื่อง สร้างหัวเมืองแทรกลงตรงนี้ให้เข้าใจ
 เดี่ยก่อน.

(๔)

แต่ก่อนมาหัวเมืองมีแต่เขตจังหวัดเป็นยุค ส่วนตัวเมือง
 นอกจากที่เป็นเมืองมีบ่อมปรากฏแล้ว ไม่ตั้งประจำอยู่ที่ตรง
 ไหนเป็นนิจ ใครได้เป็นเจ้าของตงบ้านเรือนที่อยู่ เรียกว่า "จวน"
 ที่ตรงไหน ตัวเมืองก็ย้ายไปอยู่ตรงไหน เพราะธรรมเนียม
 แต่ก่อนเจ้าเมือง ว่าราชการที่จวนเช่นเดียวกัน กับเสนาบดีในกรุง
 เทพ ๆ ในสมัยนั้น และเจ้าเมืองต้องหาที่ตงจวนกับทั้งสร้างจวน
 ด้วยทุนของตนเองด้วย เพราะฉะนั้นใครได้เป็นเจ้าของถ้าไป
 หาซื้อที่ทำจวนใหม่ บ้านหรือตำบลเดียวกันกับจวนเจ้าเมืองคน
 ก่อนไม่ได้ ก็ต้องไปสร้างจวนในที่ใหม่ บ้านหรือตำบลอื่น เมือง
 ก็ย้ายไปอยู่ห่างกับเมืองเดิมมากบ้างน้อยบ้าง ถึงเมืองที่มีบ่อม
 ปรากฏ เช่นเมืองนครราชสีมาเป็นต้นก็บังคับเพียงให้เจ้าเมือง
 ตั้งจวนภายในกำแพงเมืองเท่านั้น เวลาเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองก็
 ต้องหาที่ตงจวนใหม่และย้ายที่ว่าการไปยังจวนของเจ้าเมือง คน
 ใหม่ จวนเจ้าเมืองก็เป็นอย่างเดียวกันกับบ้านคฤหาสน์ตนเอง
 ผิดกันแต่ต้องมี ศาลา โถง ประตู ไร่ข้าง นอก รั้ว หน้า บ้านหลัง ๓
 เรียกว่า "ศาลากลาง" เป็นที่ประชุมกรรมการเวดามักการงาน

และโดยปรกติใช้เป็นที่ชำระความ อีกอย่าง ๑ มีเรือนจำนักโทษอยู่ข้างในบริเวณจวน นอกจากนั้นก็เป็นอย่างบ้านอื่นหนึ่ง เมื่อตัวเจ้ เมืองพนตำแหน่งไปแล้ว จวนและที่ตงจวนเป็นทรัพย์สินส่วนตัว ก็เป็นมรดกหรือขายให้เป็นของผู้อื่นต่อไป เมืองจึงไม่ต้องประจำอยู่แห่งเดียวเป็นนิจด้วยประการฉะนี้

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ปีแรกนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขึ้นไปตรวจตัวเมืองเหนือ ยังเป็นเช่นว่าอยู่ทุกหน ได้เห็นเมืองพิศตรเป็นอย่างแปลกปลาดกว่าเพื่อน ด้วยเจ้าเมืองกรมการตัวน้อย เรือจอดเรียงกันไปตามตลิ่ง ท้ายคันตึงเช่นเจ้าเมืองและปลัดเป็นคน อยู่ “เรือมอ” อย่างเช่นพวกมอญใช้ไปมาค้าขาย เป็นเรืออย่างใหญ่อยู่ในเรือใดทั้งครัวเรือน ท้ายคันตึงมากอยู่ “เรือเปิดเหนือ” เป็นเรือประทุนขนาดย่อมลงมา ถัดรอบครัวไม่มากก็อยู่ใต้ทั้งครัวเหมือนกัน ทบหนักเห็นมีแต่ศาลากดางมุงจากหลัง ๑ กับเรือนชุดแต่มุงจาก และพะเพิงเป็นที่อาศัยของพวกไพร่ นอกจากนั้นแต่เห็นแต่พงแขมไปรอบข้าง ฉันทามว่าเหตุใดจึงมาเป็นเมืองเรือดอยอยู่เช่นนั้น เขาบอกให้ทราบว่าเมืองพิศตรเดิม (ชื่อว่าเมืองสระหลวง) เป็นเมืองโบราณ มีบ่อมปรารตงอยู่ริมแม่น้ำนานลำยเก่าห่างเมืองใหม่ข้ามฝั่งไปทางตะวันตกสัก ๒๐๐ เส้น แต่มีมอมาดองเรียงเกิดขึ้นด้นานานไหลมาเดียวทางคดองเรียง มากจนดำน้ำนานตอนตงเมืองพิศตรเก่า ก็คนเขินจนทุกปีจนถึง ในรัชกาล

ที่ชนบทเมืองพิจิตรเก่าใช้เรือไม่ได้ จึงต้องย้ายเมืองมาตั้งทาง
 กลางเรียง ที่ตรงที่ (จุดเรือ) ตั้งเมืองนั้นเป็นทิวาอยู่กุดต่างหมู่
 บ้านราษฎรทั้งข้างเหนือข้างใต้ไปมาถึงกันได้สะดวก แต่เป็นที่
 ตื้นน้ำท่วมทุกปี และมักมีเหตุไฟไหม้พังลุกลามมาถึงตรงนั้น จะ
 ตั้งเมืองบนบกไม่สะดวก จึงต้องอยู่เรือ เกษต้อง "ย้ายเมือง"
 ขึ้นไฟมาหลายครั้งแล้ว

(ทรงสร้างไว้แต่เพียงเท่านั้น)

NATIONAL LIBRARY

เรื่องสร้างเมือง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ฉะนั้นไม่คุ้นเคยกับราชการกระทรวงนั้น ตอนแรกรับตำแหน่งต้องศึกษาการงานในหน้าที่อยู่ในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือนเมษายน จนถึงเดือน ตุลาคม จึงหลุดลาขึ้นไปเที่ยวดูการปกครองของหัวเมืองทางฝ่ายเหนือ ตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาขึ้นไปจนเมืองอุตรดิตถ์ สวรรคโลก สุโขทัย ขากลับต้องเรือจากเมืองตากลงมาถึงเมืองอ่างทอง แล้วขึ้นเดินบกไปตรวจเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่สุดท้าย ฉันไปตรวจหัวเมืองครั้งแรก ตั้งแต่ผ่านเมืองนครสวรรค์ ขึ้นเรือเข้าเขตต์ “เมืองเหนือ” ขึ้นไป ออกปลาดใจด้วยทราบว่าเจ้าเมืองต่างๆ มักมากระซิบถามพระยาวรพวิโกกัย (ชุ่ม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ในราชการที่ไปกับฉันว่า เหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นหรือฉันจึงขึ้นไปเมืองเหนือ เพราะแต่ก่อนมาเสนาบดีเคยขึ้นไปแต่เวลายามราชการสำคัญ เช่นเกณฑ์กองทัพ เป็นต้น ฉันขึ้นไปด้วยราชการอันใด พระยาวรพวิโกกัยบอกว่าคุณเป็นแต่จะไปตรวจดูหัวเมืองต่างๆ ก็มีใครเข้าใจฉันได้ฟังก็เห็นชั้น เพราะความจริงก็เป็นเช่นว่า แต่ก่อนมาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็น ศักรมหาเสนาบดีที่ดัดมุนายก

ผู้ที่ได้เป็นตำแหน่งหัวหน้าแต่แก่ชราอายุตั้ง ๖๐ ปีแล้ว จึงออกไป
หัวเมืองใกล้เคียงเวลาที่มีราชการสำคัญเกิดขึ้น แต่ตัวนั้นเป็น
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเมื่ออายุได้เพียง ๓๐ ปี พวกหัว
เมืองเขาไปเกลี้ยเก็บกับท่านผู้ใหญ่ตั้งอายุแต่ปางก่อน ก็คงนึก
ว่า ฉันไปเที่ยวตรวจหัวเมืองตามนิสัยคนหนุ่มคะนอง เห็น
จะไม่มีใครคิดเห็นความตามใจจริงของฉัน ว่าเพราะยังไม่มี
ว่าการปกครองตามหัวเมืองเป็นอย่างไร จึงออกไปเที่ยวดูให้
รู้เห็นด้วยตาของตนเอง เอามาเป็นทุนสำหรับคิดจัดการบ้าน
เมืองต่อไป

แต่เมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ได้ไปทำการแปลกอย่าง
๓ ซึ่งน่าจะเฝ้าฝ่ากไว้ตรงหน้าด้วย เบนต้นตองย่อนไปกล่าวถึง
เมื่อแรกกรมพระนารายณ์ประพันธ์พระเป็นตำแหน่งรองอธิบดีบัญชา
การกระทรวงพระคลังก่อน ท่านทรงตรวจบัญชีเงินส่วยซึ่ง
หัวเมืองต้องส่งเข้ามากรุงเทพฯ คงค้างอยู่มากนัก จึงกราบ
ทูลขอให้ตั้งกรมเงินส่วย (หรือเรียกว่ากรมอะไรฉันจำไม่ได้แน่)
ขึ้นลงในกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหม ในกระทรวง
มหาดไทยเจ้ากรมเป็นที่พระวรพณีโกศชัย ในกระทรวงกลาโหม
เจ้ากรมเป็นที่พระอุทัยเทพชน สำหรับเร่งรัดรวมเงินส่วยหัว
เมืองส่งพระคลังมาแต่ก่อนนั้นเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
หลายปีแล้ว เมื่อแรกฉันว่าการกระทรวงมหาดไทยได้ติดตาม
แสดงดวงหน้าแก่กรมพระนารายณ์ ว่าที่จัดการปกครองหัวเมือง

เห็นจะต้องใช้เงินมาก ขอให้กระทรวงพระคลังหาเงินไว้อย่าง
 ราชการในกระทรวงมหาดไทยอย่าให้ขัดแคลน จึงจะ สามารถ
 ทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญขึ้นได้ ท่านตรัสว่าชนชั้นที่เห็นอยู่
 แล้ว คงจะช่วยโดยตามความสามารถ แต่ฉันก็รู้เสียว่า
 เงินแผ่นดินรายได้ ยังมีน้อยอยู่ มีอะไรพอใช้ ถ้าเงินรายได้ยังไม่
 เพิ่มขึ้นชน ก็เห็นจะต้องจ่ายให้ไม่ได้มาก ถ้าฉันจัดการให้
 เมืองให้เกิดผลได้เงินแผ่นดินมากยิ่งขึ้น ท่านจะจ่ายรายได้ที่
 เพิ่มขึ้นให้กระทรวงมหาดไทยบำรุงบ้านเมืองเป็นส่วนใหญ่
 กว่ากระทรวงอื่น มีความเข้าใจกันมาดังนี้ เมื่อฉันจะขึ้นไป
 ตรวจหัวเมืองกรุงนั้น กรมพระนราฯ ตรัสกับฉันว่าเงินด้วย
 ของหลวงยังค้างเจ้าเมืองกรมการ และเจ้าหมื่น นายกองที่ คุณคน
 ทางหัวเมืองเห็นอยู่ มาก ถ้าฉันช่วยเร่งรัดให้ได้เงินมาบ้าง
 ก็จะได้ ฉันทูลผลัดว่าขอคริครองก่อน แล้วมาคิดใคร่ครวญดู
 เห็นว่า ฉันเพิ่งจะขึ้นไปตรวจหัวเมืองเป็นครั้งแรก ตัวฉัน
 กับพวกเจ้าเมือง กรมการตามหัวเมืองก็ยัง ไม่รู้จักกัน โดยมาก
 ถ้าไปประเดิมเริ่มใช้อำนาจด้วยเรียกเร่งเงินด้วย ชั่งตวง ค้างให้
 เกิดเคียดแค้นแก่เจ้าเมืองกรมการ พวกที่เป็นหนหลัง ก่อนจัด
 การอย่างอื่นให้เกิดความขึ้นเคืองดูหาสมควรไม่ แต่กลับไปอีก
 ทางหนึ่งก็ดูเหมือนว่าถ้าได้ เงิน มาถวาย กรมพระนราฯ ในกรุงนั้น
 จะเป็นประโยชน์แก่กระทรวงมหาดไทยด้วย จะขอให้กระทรวง
 พระคลังเพิ่มเงินไปจ่ายฉัน ฉันจึงไปทูลขอพระวรพูนโกศลซึ่งได้

เดือนนั้นเป็นพระยาเมื่อฉันไปอยู่กระทรวงมหาดไทย ว่าจะหา
 ทางกลางอย่างไรดี ให้ได้เงินมาให้กระทรวงพระคลัง แต่อย่า
 ให้เกิดเคียดแค้นแก่พวกข้าราชการหัวเมือง พระยารพุดมีฯ เห็น
 ว่าถ้าลดจำนวนเงินหนี้ให้แก่ผู้เอาเงินตั้งมาตั้งให้เป็นส่วนมากจน
 ลูกหนี้เห็นประโยชน์ เห็นจะมีผู้เต็มใจตั้งเงินตั้งชำระหนี้หลวง
 ให้พ้นตัวมากด้วยกัน คงจะได้เงินมาให้กระทรวงพระคลังไม่
 น้อยนัก ฉันไปพูดความวิตกของฉันกับทั้งความวิตกของพระยา
 รพุดมีฯ แก่กรมพระนราฯ ทูลถามท่านว่ากระทรวงพระคลังจะ
 ลดหนี้ให้แก่ผู้ตั้งเงินตั้งชำระหนี้ได้สิ้นเชิงสักเท่าใด ท่านตรัสว่า
 เงินตั้งนั้นหมั่นคิดค้างทบทอดมานานนักแล้ว ถ้าเข้าไปที่ติดค้าง
 สำคัญ ถ้าได้เงินตั้งเพียงสักครึ่งหนึ่งก็จะพอพระหฤทัย ฉันก็รับ
 ว่าจะไปตอลหาเงินมาถวาย จึงให้พระยารพุดมีฯ เอาบัญชี
 เงินด้วยค้างขึ้นไปด้วย เมื่อไปถึงเมืองไหนที่เงินด้วยติดค้าง
 ฉันให้พระยารพุดมีฯ บอกแก่ผู้เป็น ลูกหนี้ว่า เมื่อก่อนฉันจะขึ้น
 ไปครั้งนี้ได้พูดกับกระทรวงพระคลังตกลงกันว่าจะให้ โอกาสแก่
 บรรดาผู้ที่มีเงินด้วยของหลวงติดค้างอยู่ตามหัวเมือง ถ้าใคร
 เอาเงินตั้งมาชำระหนี้หลวงได้สิ้นเชิงในเวลาเมื่อฉันขึ้นไป กระทรวง
 พระคลังยอมให้ฉันลดหนี้สักครึ่งหนึ่ง พวกที่เป็นหนี้เงิน
 ด้วยรู้สึกพากันยินดีที่จะได้ส่วนลดมาก ใครสามารถจะใช้หนี้ได้
 ต่างก็เอาเงินตั้งมาชำระหนี้ของตน บางคนถึงไปกู้ยืมผู้อื่น
 เอาเงินมาตั้งก็มี เว้นแต่ที่ขัดสนจนไม่สามารถจะหาเงินมาชำระ

เห็นได้ แต่ฉันไม่ตั้งใจให้เกาะกุมมาเร่งรัดก็ไม่มีใคร เตือนร้อน
 ฉันนั้นยังไม่ได้เงินบาทกว่า ๒๐๐,๐๐๐ บาท ถึงต้องหา
 เรือดำ ๑ บรรทุกเงินลงมากลายกรรมพระนราฯ ท่านก็ทรงยินดีแต่
 ไม่เป็น ประโยชน์แก่ กระทรวง มหาดไทย อย่าง ฉัน กระหึ่ม ใจ
 เพราะต่อมาไม่เข้ากรรมพระนราฯ ก็ออกไปเสียจากกระทรวงพระ
 คลัง ท่านผู้ที่มาเป็นแทนยังใหม่ไม่กล้าแก้ไขการงาน เป็นแต่
 พยายามรักษาระบบแผนตามเดิม ความคิดที่จะร่วมมือในระหว่าง
 กระทรวงพระคลังกับกระทรวงมหาดไทยก็ร้างรามาดี ๓ ปี จน
 กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง จึง
 กลับร่วมมือกันมีผลเป็นประโยชน์ใหญ่หลวง จึงสามารถสร้าง
 เมืองต่าง ๆ ดังจะเล่าต่อไปข้างหน้า

(๒)

ตั้งแต่นั้นไปตรวจหัวเมือง ครึ่งหนึ่งนับเวดามาจนถึง พ.ศ.
 ๒๔๘๕. ผู้เขียนนิทานพอครบ ๕๐ ปี ในสมัยเมื่อฉันไปหัวเมือง
 ต่าง ๆ เป็นอย่างไร เจ้าเมืองกรมการพนักงานปกครองหัวเมือง
 เป็นอย่างไร และวิธีการปกครองตามหัวเมืองเป็นอย่างไร ใน
 สมัยนั้นรู้เล็กน้อยแล้ว จึงจะเขียนได้ว่า "หัวเมือง" คือ
 เมืองชั้นตรงต่อกรุงเทพฯ ที่ฉันได้ไปในครั้งนั้นรวม ๒๒ เมือง
 ด้วยกัน เริ่มตั้งแต่กรุงเทพฯ เวदानันท์ในพระนครเป็น
 บารมีแล้วหัวเมือง ที่ตรงปาดำทราชนิเทศย์ก็เป็นป่า คนคง
 บ้านเรือนอยู่แต่คามริมแม่น้ำตลอดรอบพระนคร แต่คลองเมือง

ทางด้านเหนือพระนครยังกว้าง มีแพท้อย ของพวกพ่อค้าตะ
เรือบรรทุกสินค้า จอดขายรายเรียงกันไปทาง ๕ ฟาก เป็นตลาด
ใหญ่ในท้องนาแห่งหนึ่ง----- (ทรงค้ำไว้)

(เมืองที่เสด็จคราวนั้น ๒๒ เมือง คือ-----)

- ๑ อยู่ยง
- ๒ ข้างทอง (ย้ายจากที่เดิม)
- ๓ พรหมบุรี
- ๔ สิงห์บุรี (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
- ๕ อินทร์บุรี
- ๖ สรรคบุรี (มีปราการ)
- ๗ ชัยนาท (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
- ๘ มะโนรมย์
- ๙ ชุขชีธานี (ย้ายจากที่เดิม)
- ๑๐ พยุหะคีรี (ตั้งในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ร. ๔.)
- ๑๑ นครสวรรค์ (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
- ๑๒ พิจิตร (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
- ๑๓ พิษณุโลก (มีปราการ)
- ๑๔ พิษณุ (มีปราการ)
- ๑๕ อุตรดิตถ์ (ตั้งใน ร. ๔. ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
- ๑๖ สวรรคโลก (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)
- ๑๗ สุโขทัย (ย้ายจากที่เดิม มีปราการ)

- ๑๙ ตาก (ย้ายจากที่เดิม มีปรากฏ)
 ๒๐ กำแพงเพชร (ย้ายจากที่เดิม มีปรากฏ)
 ๒๑ ขานวรดกษณ (คงใน ร.๕.)
 ๒๒ บรรพตพิสัย (คงใน ร.๕.)
 ๒๓ สุพรรณบุรี (มีปรากฏ)

เป็นเมืองมีมาก่อนกรุงรัตนโกสินทร์ ๑๘ เมือง คงในสมัย
 กรุงรัตนโกสินทร์ ๕ เมือง เป็นเมืองมีปรากฏ ๑๕ เมือง ไม่มี
 ๘ เมือง ย้ายจากที่เดิม ๑๑ เมือง คงอยู่ที่เดิม ๑๑ เมือง

แต่ตัว "เมือง" คือที่คงบงกกับการคงหอดมโดยอยู่ที่เมือง
 เดิมโดยมาก ยังคงอยู่ที่เมืองเดิมแต่พระนครศรีอยุธยา กับ
 เมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุและเมืองสุพรรณบุรี ๕ เมืองเท่านั้น
 เมืองอ่างทอง ดูเหมือนจะคงเมืองครั้งสมเด็จพระนเรศวร
 เดิมชื่อว่าเมืองวิเศษชัยชาญ คงอยู่รวมแม่น้ำน้อยที่ตงมาจาก
 เมืองลพบุรี อยู่มาแม่น้ำน้อยตนชนฤดูแล้งไซ้เรือไม่ลุดวก
 ย้ายเมืองออกมาตงรวมแม่น้ำเจ้าพระยาที่บ้านอ่างทอง จึงเปลี่ยน
 ชื่อเป็นเมืองอ่างทอง.

เมืองพรหมบุรี มีแต่ครั้งพระเจ้าอู่ทอง เรียกชื่อ (ใน
 กฎหมายลักษณะตักพาทหนึ่ง) ว่า "เมืองพรหมนคร" ในกฎ
 มณฑลยกราถกัว่าเป็นเมืองสำหรับหาดานหลวงครอง แต่ไม่
 ปรากฏว่าเคยมีบ่อนมีปรากฏอยู่ ครังไหน.

เมืองสิงห์บุรี เดิมตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นด้านน้ำใหญ่ อยู่ห่างแม่น้ำเจ้าพระยาไปทางตะวันตกดึก ๓๐๐ เส้น ในกฎหมาย เทียบว่าเรียก “เมืองศรีราชา” ว่าสำหรับดูแลหัวเมืองครอง เป็น เมืองใหญ่มาจนมีทวงแคว้น คือวัดพระนอนจักรศรีเป็นต้น ปรากฏอยู่ อยู่มาแม่น้ำเจ้าพระยาค้นตนกลายเป็นเมืองคอน ของ ชุมคดองอาศัยไชเรือมาออกแม่น้ำเจ้าพระยา ที่เมือง พรหมบุรี เมื่อเวลานั้นขึ้นไป พระพิศาลสงครามเจ้าเมืองสิงห์บุรีมาตั้ง บ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตต์เมืองพรหมบุรี เขาเป็น ทหารราชการเมืองสิงห์บุรีไปจากนั้น ดูเหมือนเจ้าเมืองสิงห์บุรี อยู่ในเมืองพรหมเช่นนั้นมาหลายคนแล้ว.

เมืองอินทบุรี ยังไม่ขอปรากฏในสมัยพระเจ้าอยู่หัว ก่อว่าแต่ความเมืองสระบุรีกับเมืองคดองพดบอยู่ ในเวลานั้น นั้น ก็ยังค้นไม่พบว่ามีอยู่ที่ไหน เห็นจะตั้งเมืองอินทบุรี ขึ้นเมื่อ รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช(พังงา) จึงก่อกำในกฎหมาย เทียบว่าว่าเป็นเมืองสำหรับหลานเธอครอง และในพงษาวดาร ก็ปรากฏว่ามีเจ้าหลานเธอ ทรงพระนามว่า “เจ้านครอินทร์” ซึ่งได้ครองกรุงศรีอยุธยาเมื่อภายหลัง แต่ไม่มีเมืองโบราณ ปรากฏอยู่ในแขวงเมืองอินทร์.

เมืองชัยนาท มีเมืองโบราณพวกกรุงสุโขทัยสร้างทางฝั่ง ตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคดองแพรก (ทางไปเมือง สรรค) ลงไปทางใต้ ยังมีพระมหาธาตุและวัดร้างปรากฏอยู่

หลายวัด แต่เมื่อฉันขึ้นไปนั้น เมืองชัยนาทคือบ้านเรือนเจ้าเมืองกรมการตั้งอยู่ทางฟากตะวันออกตรงข้ามกับเมืองเดิม จะย้ายข้ามมาแต่เมื่อไรหาทราบไม่ แต่เมืองชัยนาทแปลกกับเมืองอื่นที่ได้ไปเห็นครั้งนั้นอย่าง ๑ ที่ตามริมแม่น้ำแต่หมู่บ้านเป็นหย่อม ๆ อยู่ห่าง ๆ กัน แม้ที่ตั้งเมืองก็เป็นแต่อย่างหมู่บ้านหย่อมหนึ่งเช่นนั้น ห้ามค้าขายบ้านใหญ่ที่เขารือนตรงคดคอกันไปยืดยาวไม่ ถ้าเป็นแค่ถนนเรือไป ก็ไม่มีที่จะตั้งแถวตรงนั้นเป็นเมืองชัยนาท เห็นจะเป็นด้วยมีท่อนแควมคดง้างหลงขึ้นไปเป็นกลุ่มทำนาไม่ได้ ราษฎรจึงตั้งภูมิดำเนินการจะจัดกระจายไปอยู่ตามที่ต่าง ๆ ห่างเมืองไปโดยมาก.

เมืองมะโนรมย์ เดิมอยู่ในอาณาเขตจังหวัดชัยนาท เหตุที่จะตั้งขึ้นเป็นตมเมืองต่างหากมีเรื่องตำนานแปลกอยู่ เด่ากันมาในท้องถิ่นเมืองนั้น ว่าเมื่อรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ อนุสรณ์ดีทศกรรมโปรดกรมโชดงในกรมช้าง ไปพบช้างเผือกพังที่ในแขวงเมืองศรีสัตตุดี และจัดการคล้องช้างเผือกตัวนั้นได้ ในหนังสือพระราชพงษาวดารว่า สมเด็จพระนารายณ์เสด็จขึ้นไปรับถึงเมืองนครสวรรค์เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๑๓. เมื่อตมมาถึงพระนครมีงานสมโภชแล้วขึ้นระวางเป็นพระอินทร์อัยราช ส่วนอนุสรณ์ดีทศกรรมผู้ทำความชอบให้ได้ช้างเผือก ทรงพระกรุณาตรัสถามว่าอยากได้อะไรเห็นอย่างไร อนุสรณ์ดีทศกรรมกราบทูล

ว่า "อยากเป็นเจ้าเมือง" สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระสรวล
ตรัสว่า "มันอยากเป็นเจ้าเมืองก็ให้มันเป็น" จึงโปรดให้แบ่ง
ท้องที่ในแขวงเมืองชัยนาท เห็นจะตรงที่บ้านเดิมของขุนศรี
ดิถีกรรมมานันตงชนเป็นเมืองมะโนรมย์ แต่ให้มอญาเขตต์
"เพียงผู้เลี้ยงช้างร้อง" จังหวัดมะโนรมย์จึงได้ยกชื่อว่าเมือง
อินทรมุขนี้ ใครเป็นเจ้าเมืองก็ยังมีนามว่า หลวงศรีดิถี-
กรรมสืบมาจนบัดนี้

เมืองอุทัยธานี ก็มีเรื่องแปลกไปอีกอย่าง ๑ ตัวเมืองอุทัย
เป็นเมืองคอน ตั้งอยู่เชิงเขาบรรทัดที่บนแดนกับเมืองมอญ แต่
มีท้าวทำนาไต่มา ทงมีชาวนาไหลลงมาจากภูเขา อาจ
ทำเหมืองชักนํ้ามาใช้ในการทำนา ไม่มีเวลาที่จะเสีย จึง
มีคนไปตั้งทำนามากจนเกิดเป็นเมืองด้วยเหตุนี้ แต่เมืองอุทัย
อยู่บนที่ดอนเร่ชขึ้นไปไม่ถึง จะขายข้าวต้องเอาบรรทุกเกวียน
มาทางบก ระยะทางราวสัก ๕๐๐ เส้น เอามาขายที่ตลาดสระแก-
กรังปลายแดนเมืองชัยนาทต่อกับเมืองมะโนรมย์ ซึ่งเรือบรรทุก
ข้าวขึ้นไปถึงในฤดูน้ำ เพราะฉะนั้นจึงมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไป
ตั้งอยู่ที่บ้านสระแกกรัง รับซื้อข้าวจากพวกชาวนาที่เมืองอุทัย
เอาขึ้นยุ้งไว้ขายเอากำไร ในฤดูน้ำเมื่อเรือซื้อข้าวขึ้นไปถึง ที่
บ้านสระแกกรังก็เป็นตลาดใหญ่อยู่แห่ง ๑ เดากันว่าในเวลาครั้ง
๑ (ดูเหมือนจะเป็นในรัชกาลที่ ๓) ข้าราชการชาวกรุงเทพฯ
คน ๑ ได้เป็นที่พระยาพิชัยสุนทรผู้ว่าราชการเมืองอุทัยธานี เมื่อ

ขึ้นไปถึงเมืองคิดเห็นว่า ถ้าตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านสระแก้วจะ
หาเลี้ยงชีพโดยชอบธรรมได้ดังนี้ และจะว่าราชการเมืองอุทัย
ไปจากนั้นก็ไม่ได้ลำบากอันใด พระยาอุทัยคนนั้นเป็นเพื่อนกัน
กับพระยาชัยนาทในเวลานั้น จึงขอตั้งบ้านเรือนอยู่ ที่คลอง
สระแก้วนี้ เพื่อจะค้าขายข้าวหางดประโยชน์ด้วย แต่ต่อมา
(จะเป็นเมื่อใดไม่ทราบแน่) กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าเจ้า
เมืองอุทัยฯ ไม่ควรจะมาอยู่ในแขวงเมืองชัยนาท แต่ถึงเวลา
นั้นพวกเจ้าเมืองกรมการเมืองอุทัยฯ ตั้งบ้านเรือนเป็นหลักแหล่ง
มั่นคงเสียแล้ว จะได้ไปเห็นจะเดือดร้อนนัก จึงให้ข้าเขตต์บ้าน
สระแก้วทางฝั่งคลองฟากใต้กว้างสัก ๑๐๐ เส้นตั้งแต่ท้ายบ้าน
สระแก้วไปจนจรดแดนเมืองอุทัยธานีเดิม โอนที่ดินจากเมือง
ชัยนาทไปเป็นแขวงเมืองอุทัยธานีฯ จึงตั้งอยู่ที่ตำบลปลายแดน
ทางฝั่งคลองสระแก้วฟากเหนือ ตรงบ้านเจ้าเมืองอุทัยฯ มัก
เป็นแดนเมืองมะโนรมย์ ชาวใต้บ้านลงมาตั้งคูกุนหนึ่งก็เป็น
แดนเมืองชัยนาท แต่ตรงบ้านสระแก้วนั้นนั้นในคลองลึกตลอด
มี มีทั้งแพและเรือที่คนอยู่จอดตลอดทั้ง ๒ ฟาก บนบกก็มีบ้าน
เรือนและยังชาวตั้งเรียงรายตลอดไป และมีวัดกหลายวัดทั้ง ๒
ฟาก ภูมิฐานเรียกได้ว่าเป็นเมืองครึกครื้นกว่าเมืองชัยนาทมาก
เพราะเป็นตลาดที่ค้าขายอย่างสำคัญแห่ง ๑ ทางฝ่ายเหนือ

เมืองพยุหะคีรี เป็นเมืองตั้งขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๔ เดิม
เรียกว่าบ้านพยุแด่น อยู่ในแขวงจังหวัดนครสวรรค์ เป็นที่มี

แร่เหล็กมาก แต่โบราณเก็บเอาแร่ที่บ้านพยุแต่ันมาถลุงเป็น
 “เหล็กหางกุ้ง” เรียกเช่นนั้นเพราะเหล็กถลุงแล้วรูปคล้าย
 กับกุ้งข้างตอนหาง ใช้ทำของเครื่องเหล็กสำหรับทำการต่าง ๆ
 ในสมัยเมื่อก่อนมี “เหล็กเทศ” คือเหล็กต่างประเทศเข้ามา
 ขายราคาถูกกว่าเหล็กถลุงในเมืองไทย ที่บ้านพยุแต่ันจึงเป็นที่
 มีผู้คนอยู่ มากแต่เดิม และมีเหตุอย่าง ๑ ด้วยระยะทางแต่
 เมืองมะโนรมย์ขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์ห่างมากนัก ประสงค์
 จะให้พ่อค้าขายของเรือขึ้นต้องทงเรือราชการ คือเป็นที่ตั้งฝ
 เรือไฟเป็นต้น และเรือราชการที่ไปมาค้าขาย จึงตั้งเมืองพยุห
 ะนครขึ้น ปลาดอยอยู่ในแขวงเมืองพยุหะนครมีภูเขแห่ง ๑ หินเป็น
 แม่เหล็ก ไม่เคยได้ยินว่ามีที่ใหนอีกในเมืองไทยนี้.

เมืองนครสวรรค์ เดิมชื่อว่า “เมืองพระบาง” สร้างแต่
 ครั้งกรุงสุโขทัย เมืองเดิมอยู่ทางปากฉนวนตกแม่น้ำเจ้าพระยา
 ตรงหลังตลาดปากน้ำโพษบน เป็นเมืองมีปราการไม่สูงใหญ่
 ไตนัก แต่ทว่าตั้งอยู่บนเนินเขา ถูน้ำ ๆ ท่วมไม่ถึงเหมือน
 กับที่แห่งอื่น ๆ ในแถวปากน้ำโพษบน แต่กระนั้นก็ต้องทงให้
 เป็นเมืองร้าง เห็นจะเป็นเมื่อในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพราะ
 ในแม่น้ำตรงหน้าเมืองเกิดหาดทรายรุกฉนวน ไกลออกไปเสมอ
 ที่ในเมืองถึงฤดูน้ำหลากก็กั้นขวางน้ำ จนพวกชาวเมืองพากันย้ายไป
 อยู่ ที่อื่น ดังที่ผู้เจ้าเมืองกรมการก็ต้องย้ายไปด้วย เมื่อ
 คนชนไปครองนั้น “เมืองนครสวรรค์” คือ หมู่บ้านของเจ้า

เมืองกรมการ ย้ายลงไปตั้งอยู่ที่ตำบลทางปากทวนนอกแม่น้ำเจ้าพระยา ห่างปากน้ำโพธิ์ลงมาข้างใต้ลึก ๒๐๐ เส้น ด้วยตรงนั้นเป็นที่ของคิงแต่อย่ โกลธูเขาน้ำไม่กตตลง มีน้ำบริบูรณ์และอาจจะใช้เรือได้ตลอดตลอดปี จะย้ายลงมาตั้งแต่เมื่อไรนั้นหาทราบไม่ แต่เข้าใจว่าคงย้ายลงมาตั้งก่อนเกิดศตาศิใหญ่ที่ปากน้ำโพธิ์.

ปากน้ำโพธิ์เป็นที่สำคัญทางฝ่ายเหนือเพราะแม่น้ำสายใหญ่ทางข้างเหนือลงมาต่อแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตรงนั้นถึง ๔ สาย คือแม่น้ำทั้งลงมาจากเมืองเชียงใหม่มานปากน้ำวังเมืองนครจำปาศักดิ์ผ่านเมืองตวกเมืองกำแพงเพชรลงมาสาย ๑ แม่น้ำยม ลงมาจากเมืองแพร่ผ่านเมืองสวรรคโลก สุโขทัย และเมืองพิศตรเก่า มาออกแม่น้ำน่านที่ปากน้ำเกษขัยใกล้กับปากน้ำโพธิ์สาย ๒ แม่น้ำน่าน ลงมาจากเมืองน่าน ผ่านเมืองอุตรดิตถ์ เมืองพิษณุโลก และเมืองพิศตรใหม่ มาออกที่ปากน้ำโพธิ์สาย ๓ แม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ ไปประคับแม่น้ำทั้ง ๔ สาย ซึ่งกล่าวมาแล้วที่ปากน้ำโพธิ์ เพราะถนนปากน้ำโพธิ์จึงเป็นตลาดที่แตกเบียดขึ้นสินค้าเมืองเหนือกับเมืองใต้ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา มีพ่อค้าพวก ๑ ซึ่งมีทุนทรัพย์ไปตั้งประจำอยู่ที่ปากน้ำโพธิ์ คอยรับซื้อสินค้าซึ่งขนไปจากกรุงเทพ ฯ ไว้จำหน่ายส่งขึ้น ไปตามหัวเมืองทางข้างเหนือ และซื้อสินค้าซึ่งลงมาจากข้างเหนือไว้จำหน่ายขายส่งลงมากกรุงเทพ ฯ ได้กำไร ด้วยช่วย เจ้าของสินค้า

มิให้ต้องเที่ยวร่อนเร่เสาะหาคนซื้อให้ได้ความลำบาก เพราะ
 ฉนั้นพวกชาวกรุงเทพฯ ที่เอาสินค้าขึ้นไปขาย เมืองเหนือ ก็มัก
 ไปขายอยู่ที่ปากน้ำโพธิ์ เดิมชื่อสินค้าเมืองเหนือที่ปากน้ำโพธิ์
 เอาลงมาขายกรุงเทพฯ พวกชาวเมืองต่าง ๆ ทางข้างเหนือก็
 มาที่เช่นนั้นเหมือนกัน ที่ปากน้ำโพธิ์จึงมีแพที่อยู่ของพวกพ่อ
 ค้าจอดเรียงรายต่อกันไปยืดยาว พันที่จอดแพออกไปทางแม่น้ำ
 พิงกับเรือแม่ประเดเรือชดากราบเป็นที่ลงมาจากเมืองเชียงใหม่
 เมืองนครลำปาง และเมืองตาก จอดเรียงแถวกันไปถึง ๒ ฟาก
 ทางแม่น้ำนานกัมเรือเปิดประทุนกับเรือมอ ซึ่งลงมาจากเมือง
 สวรรคโลก สุโขทัย เมืองพิศตร และเมืองอุดรดิศ จอดเรียง
 กันไปถึง ๒ ฟาก เรือต่าง ๆ ที่ขึ้นไปจากกรุงเทพฯ และหัว
 เมืองต่าง ๆ ทางข้างใต้ ก็จอดต่อลงมาทางแม่น้ำเจ้าพระยา น้า
 เรียกว่าเป็น “เมืองดอย” อยู่ที่ปากน้ำโพธิ์ มีคนเกิดอน
 กัดนอนอยู่เป็นนิจ ก็เลยเป็นเหตุให้เกิดวัดที่ทำบุญกับทั้งโรงงาน
 ขายเป็นอันมากดังตามที่ได้มาจะกระทำได้ ในที่เช่นนั้น
 เรือชนิดหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า “เรือมอ” นั้น ไข่แปลก
 กับเรืออื่น ๆ แต่เดิยวันดูเหมือนจะสูญไปหมดแล้ว จึงนำ
 พรรณาไว้ให้พิศดารสักหน่อย เป็นเรือขนาดใหญ่ยิ่งกว่าชนิด
 อื่น หัวท้ายทำรูปเหมือนอย่างเรือกราบ แต่มั้แคร์นอกปาก
 แบ่งเป็น ๓ ตอน หัวเรือปักเสาตาดหลังคาเป็นประรำโถง ที่
 ดำหรับดูเรือพิกเวตาเมื่อเรือจอด แต่ประรำนรออกหมด

เมื่อถ่อเรือ คอนกกลางดำทำปะทุนเป็นทึบบรรจุดินค้ำ และ
 ให้พวกถ่อเรือนอนข้างปากปะทุนทางหัวเรือ พวกเจ้าของเรือ
 นอนทางปากปะทุนข้างท้าย คอนท้ายเรือตั้งเต้าตาลหงาคา
 และมีฝายอยู่ประจำเป็นห้องที่อยู่ของเจ้าของเรือ ทั้งเป็นทล่อ
 จะกุดสำหรับค้ำท้ายเมื่อเรือแล่น และมีกระดานเคียบสำหรับ
 คนถ่อเรือตลอดลำทั้ง ๒ แคม ฉันท้เข้าใจว่าเป็นเรือแบบใน
 เมืองมอญ พวกมอญเอามาทำใช้ในเมืองไทย จึงเป็นเรือ
 ที่พวกมอญใช้มากกว่าคนพวกอื่น ลักษณะใช้เรือมอญว่า
 แปลกกับเรืออื่นนั่น เพราะเจ้าของเรืออพยพครอบครัวลงอยู่
 ในเรือด้วยกันหมด แม้จนลูกเด็กเล็กแดงก็เอาไปด้วย พอ
 ปลายฤดูน้ำขึ้นดินค้ำในกรุงเทพฯ บรรทุกขึ้นไป ขายเมืองเหนือ
 ตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ไปจนเมืองอุตรดิตถ์ ขายดินค้ำหมดแล้วพอ
 ถึงฤดูแล้งก็ไปเที่ยวหา ที่ว่าง ตามชายตลิ่งแม่น้ำ น่านในจังหวัด
 พิชญ์ โดกลงมาจนในจังหวัดนครสวรรค์ เพราะที่ชายตลิ่งแถว
 นั้น เมื่อฤดูน้ำ ๆท่วมพาเอาโอชะมาตกทำให้ดินอุดมรุดดีหรับ
 ปลูกพันธุ์ไม้ล้มลุกได้ผลดีกว่าเมืองข้างฝายใด เห็นที่แห่งใด
 เหมาะจะจอดเรือของที่ตรงนั้นชั่วคราวสำหรับทำไร่ แล้วรวม
 กันขนถางพงปลูกพันธุ์ไม้ล้มลุกต่าง ๆ เช่นแตง เป็นต้น ตั้ง
 ทำไร่อยู่ที่ตรงนั้นตลอดฤดูฝน เพราะเหตุนี้จึงไปด้วยกันหมด
 ตลอดทั้งครัวเรือน เมื่อพันธุ์ไม้ในไร่ออกผล พอเริ่มฤดูน้ำ
 หลากก็เก็บเอาบรรทุกเรือ ล่องลงมาขายตามเมืองข้างใต้จนกรุง

เทพฯ พอลงไปด้วยภูวนาทหาซื้อสินค้ากลับขึ้นไปขาย และไป
หาไร่อีกเช่นนี้ทุกปี

ออกจากปากน้ำโพ ขึ้นขึ้นไปทางแม่น้ำน่าน ซึ่งเรียกกัน
ในท้องถิ่นว่า “แควใหญ่” ทางนั้นพอพ้นปากน้ำเกษีย
ซึ่งแม่น้ำยมออกแม่น้ำน่านขึ้นไปก็เป็นที่เบียดๆ ทั้ง ๒ ฟาก
เป็นกอเข้มน้ำไคร้บ้านเรือน เพราะแผ่นดินลุ่มเป็นบึงนาง
ระเกะไปทั้ง ๒ ฟาก ตามบึงเหล่านี้ถึงภูวนาทากเป็นทีปลา
อาศัยใช้ ที่บึงใหญ่ขนาดตลอดปี เช่นบึงบรเพ็ดเป็นต้น
ปลาเลยอยู่ในที่นั้นก็มีปลาชุม ที่บึงขนาดเล็กน้อยน้ำไม่ลึก
พอจะตกปลาพากันออกจากบึงมาอยู่ในลำแม่น้ำน่าน จึงเป็น
ที่ปลาชุมตลอดย้านทุกตัวมา ก็เลยเป็นทีที่พ่อค้าพากันปลา
เป็นอาหวัร คือจระเข้และนกกระทาเป็นต้น ไปมีชุมในแควน
ด้วย นักานที่เล่ากันมาถึงเรื่องจระเข้ เช่นเรื่องไกรทอง และ
เรื่องจระเข้ใหญ่ที่เรียกกันว่า “ยายดางเกษีย” ตัวนี้เป็นเรื่อง
อ้างถึงจระเข้แควนทองนั้น เมื่อขึ้นขึ้นไปทางนั้นก็เห็นจระเข้
ตามทางทุกวัน แต่ไม่พบที่เป็นจระเข้ขนาดใหญ่หรือได้ยินใคร
ว่ามีจระเข้ขายในแควนนั้น

จะเคยเล่าแทรกถึงเรื่องจระเข้ใหญ่ ซึ่งฉันเคยพบ เมื่อภายหลัง
ครั้งหนึ่งขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองมณฑลสุโขทัย เมื่อ
ไปทางทะเลถึงปากน้ำเมืองตรังก็มา เจ้าเมืองกรมการเขาจัด
เรือเด็กมารับขึ้นเมือง ฉันจึงได้เห็นเรือ ๒ แฉกจอดมาสำหรับ

รมของมัครลำนตงททลยเรอเคมดะแผ่นเหมอนกันทุกด้า ไม่
 เคยเห็นจิงฉวมเขว้า เรือเหต่านตงกระดานไ้วทำไม เข้า
 บอกว่า ในเวถานนัมจวเขใหญ่อยู่ ในแม่น้ำเมืองตงกวบ้าตัว ๓
 ตรายนัถ ชาวเมืองไปเรือ ๒ แจวนเคยชนคาบเอาคนแจวท่าย
 ไปกินเลี้ยหลายคนแล้ว พวกราษฎรทงจิงทำกระดานตงบง
 ตัวคนแจวท่ายมิให้จเรเคยคาบเอาไปได้ ฉนฟังเชอครึ่งไม่เชอ
 ครึ่งก็ไม่ว่ากระไร ล้วนตัวฉนเองเขาจคเรือมาตโถงคนพาย
 คดอดด้า ตัวฉนนั่งไปกตางด้า แต่มเรือเช่นเดียวกับกันตามไป
 อักฉกตองต้ามด้า เมื่อเรือไปถึงทแห่งหนึ่ง ดูเหมอนเรียกว้า
 “ย่านช้อ” เปนทเปลี่ยวอยู่ข้างไคยงหางเมือง เรือฉนพาย
 ทวนนเลี้ยบไปทางข้างฟากตวนออก ถึงเวถาราวจวนเที่ยง
 เห็นจระเขตวนนมชนดอยตวทางข้างฟากตวนตคตงกับเรือของ
 ฉน แล้วว้ายน่ารำ อย่างกับว่า “เคียงไหด” ไปกับเรือของ
 ฉนไปน.น แต่เห็นตัวไคฉนค มั่นคคงคิดปองร้าย แต่ทไม่ไม
 ได้ จิงเปนแต่ว้ายนาคไป จนถึย่านตงบ้านคนข้างไคเมือง
 จิงจมค หายไป แต่ตัวฉนไม่เปนนกตงยงตคคัว ไปไหนไม่
 ได้เขว้านไปค้วย จิงไม่ได้ยงจเรตวนน เมื่อไปถึงเมืองตงกว
 บ้าถา ถึงเรือจเรตวนน เขาบอกว้าเพงคूरายชนในบั้นนเอง
 กินคน ล้ยหลายคน เขาจะออกสืบบให้คนยิงหรือจับเอาชน
 ข่าเลี้ย ฉนว่าถ้าเอาจเรตวนนได้ขอให้ตงหนึ่งทงตวมาให้ฉน

เพราะมันดูฉันไปตลอดทางฉันก็อยากดูมันบ้าง ต่อมาเขาจับ
ได้จรเข้ตัวนั้นลอกหนังเอาฟางยัดข้างในทำเป็นหุ่น ได้หีบสิ่งมา
ให้คนเอามาตั้งที่ศาลาว่าการกระทรวงมหาดไทย ดังเกิดดู
ขนาดจรเข้ตัวนั้นยาวสัก ๑๐ ศอก แต่พอกเมืองตะกั่วป่าทำหนัง
แห้งไม่เป็น ดังกลิ่นเน่าคืดหนังมาด้วย เหม็นคืดไปทงศาลา
ถูกขุน จะหาใครทำให้เป็นหนังแผ่นสำหรับบูดูเล่นก็ไม่มี ก็
จำต้องทงหนังจรเข้ตัวนั้นให้ดูไป

จรเข้ใหญ่อีกตัว ๑ ฉันได้เห็นในแม่น้ำโขง ที่ตำบล "วัง
เจ้า" แขวงจังหวัดตากใกล้กับแดนจังหวัดกำแพงเพชร ตำบล
นั้นเป็นทำเลอุดมความเพียรภักศกคัสติษมีจรเข้ใหญ่เป็นพาหนะ
อยู่ประจำที่หน้าศาลเดิมอยู่ ตรงหน้าฉันลงเรือล่องมาจากเมือง
เชียงใหม่ มาถึงวังเจ้าใกล้โอดากินกลางวัน จึงให้เรือจอด
พักที่ในวังเจ้าตรงหน้าศาลเทพารักษ์ทางฝั่งตะวันตก ฉันลงไป
บนบกเห็นเป็นป่าเบญจพรรณ มีแต่ศาลเทพารักษ์ทำด้วยเครื่องไม้
เก่าแก่จนจะหักพังอยู่ ทน แต่ตรงหน้าศาลลงมาทรมนชาย
ตั่งเป็นตระพัก คงเป็นที่ ๆ จรเข้ตัวนั้นขึ้นตากแดด เพราะ
มีรอยออกจรเข้ดูคนจนราบอยู่ ตรงนั้น ดูเป็นรอยจรเข้ตัว
ใหญ่จริงอย่างเขาว่า แต่จรเข้ลงน้ำไปแล้วหาเห็นตัวไม่
เวลาเมื่อฉันอยู่ตรงหน้าศาลเทพารักษ์ พระยาพจนปรีชา
(ม.ร.ว. ลำเริง อิศรศักดิ์) ซึ่งไปด้วยกันกับฉัน พุจฉว่า
"ไหนว่าเจ้าศกคัสติษ ทำไมจึงไม่ให้ดูจรเข้ของเจ้า" พอ

พูดว่าคงไม่ช้าคน อยู่ข้างหลังก็วิ่งมาบอกว่า “จรเข้ขึ้น
แล้ว” ก็รีบพากันไปดูเห็นขนลอยอยู่กลางวงทองตัว ดังเกิดดู
ขนาดจระเข้ยาวราวสัก ๓๐ ศอก ดอยให้ดูหรือดูพวกเราอยู่สัก
ประเดี๋ยวหนึ่งก็จมหายไป พระยาพจนปรีชาไปเฝ้าต้องฉายรูป
ฉายไม่ทันพดชนอกจาก ขอได้ชนให้นายรูปอีกสักทีเกิด” ประ
เดี๋ยวก็ชนออก แต่ทรงหงอนไม่เต็มตัวเหมือนครั้งแรกก็ไม่ได้ฉาย
รูป แต่ฉันเห็นว่าเจ้าก็ได้เอาใจพวกเราพออยู่แล้ว จึงเรียวยให้
นำขียนออกเงินปฏิสังขรณ์ศาลเทพารักษ์นั้นให้คนคิดตั้งแล้ว แต่
หลวงคนในท้องถิ่นเขาบอกว่า จรเข้ตัวใหญ่ ทวงเจ้านั้นไม่ทำร้าย
มนุษย์ จนพวกหาปลาได้เข้าไปดักจนถึงในวังเจ้า ก็ห้ามใคร
จับมันอันตรายไม่ จะเป็นอย่างที่เขาบอกว่ามันคอกกระมัง ว่าเมื่อ
จะจรเข้ขึ้นโดยธรรมดาไม่ กินคนต่อ เมื่อใดเพื่อน ได้ขึ้น เลือด
มนุษย์ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจะชอบกินคนแต่นั้นไป
ซึ่งจรเข้จริงเท็จอย่างใดต้องอยู่ กับผู้กล่าว

นกกระทาในแม่น้ำนานทางทิศไปก็เคยมีเรื่องในพงษาวดาร
เมื่อรบพม่าครั้งศึกถาดหญ้าในรัชกาลที่ ๓ ครั้งนั้นกรมพระราช
วังหลวงเป็นจอมพลฝ่ายเหนือ คราวตั้งให้เจ้าพระยามหาเสนา
(ปลัด) ยกลงไปตั้งกองทัพพม่าที่เข้ามาตั้งอยู่ทางด่านน่าน ที่คำ
มดปากพิงข้างใต้เมืองพิษณุโลก เจ้าพระยามหาเสนาให้พระยา
ศรีมรุณกุมทองสอดแนมดงหน้าขึ้นไปก่อน พระยาสระบุรีเดินบก
ขึ้นไปทางปากควันออกไปพักค้างคืนอยู่ ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง พอ

เข้าตรู่ เสร็จแล้วจะออกเดินต่อไป ประจบฝูงนกกระทาทิ้งก็เลยหา
 ปลามาถึงแม่น้ำในเวลานั้น ขวดยพระยาดำรงบุรีคนนั้นจะยังไม่
 เคยได้ยินว่านกกระทาทิ้งเห็นฝูงใหญ่โตมาก และเป็นเวลาที่ยัง
 กำลังมีดฆาตฆาตเห็นตะกุ่มๆแต่เป็นหมู่ใหญ่ด้วยลงมา พระ
 ยาดำรงบุรีสำคัญว่าพ่ายกกองทัพลงมามากเหลือ ถ้าถึงที่กระตือ
 รือถึงให้พวกพลล่าถอยลงมา จนรุ่งสว่างจึงรู้ว่าฝูงนกกระทาทิ้ง
 พระยาดำรงบุรีคนนั้นถูกประหารชีวิตตามอัยการศึก เชื้อสาย
 ของนกกระทาทิ้งนั้นยังมีอยู่มากมายจนเมื่อฉนั้นไป เวลาเรือ
 ไฟเข้าไปใกล้มีคนพากันบินหนีขึ้น ไปอยู่บนอากาศ ไม่รู้
 ว่าตัวกรอຍกพนจนเงาปีกบังแดดวิ่งไปได้ไกลๆ

(ทรงค้างไว้แต่เพียงเท่านี้)

พิมพ์ที่โรงพิมพ์สหการพานิช ถนนสุรศักดิ์ โทร. ๓๑๖๕๓

น.ส. ประภาสรี สิริวรสาร ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา

๒ มกราคม ๒๔๕๐